

Porajmos

ZAMOLČANI GENOCID NAD ROMI

Uredili: Vera Klopčič in Marjetka Bedrač

Porajmos

ZAMOLČANI GENOCID NAD ROMI

PORRAJMOS

THE WITHHELD GENOCIDE OF THE ROMA

Uredili: Vera Klopčič in Marjetka Bedrač

Maribor 2015

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

PORAJMOS – ZAMOLČANI GENOCID NAD ROMI

Razprave in članki

Urednici: Vera Klopčič, Marjetka Bedrač

Avtorji prispevkov: Vera Klopčič, Marjetka Bedrač, Sandi Horvat, Marjan Toš, Filip Škiljan, Ana Bračić, Urša Valič

Prevodi: Valerija Trojar, Leila Al Shammary

Jezikovni pregled: Darja Gabrovšek Homšak, Chris Wherry

Oblikovanje in priprava za tisk: Anja Premk

Izdajatelj: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

Zanj: Marjetka Bedrač, v. d. direktorice

Tisk: Dravski tisk

Naklada: 300 izvodov

Maribor 2015

Copyright © 2015, vse avtorske pravice pridržane.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji.

Zbornik je bil pripravljen v sodelovanju z Ustanovo dr. Šiftarjeva fundacija v okviru projekta *Kamnite solze*, ki sta ga v letih 2014 in 2015 finančno podprli Mednarodna zveza za spomin na holokavst IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance) in Mestna občina Maribor.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4/.5=214.58)''1941/1945''(082)

341.485(=214.58)(082)

PORAJMOS : zamolčani genocid nad Romi = Porrajmos : the withheld genocide of the Roma / [avtorji prispevkov Vera Klopčič ... et al.] ; uredili Vera Klopčič in Marjetka Bedrač ; [prevodi Valerija Trojar, Leila Al Shammary]. - Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2015

ISBN 978-961-93361-6-8

1. Vzp. stv. nasl. 2. Klopčič, Vera

282734336

Vsebina

Vera Klopčič, Marjetka Bedrač	
Porajmos – zamolčani genocid nad Romi	5
<i>Porrajmos – the withheld Genocide of the Roma</i>	8
Sandi Horvat	
Zgodba Gizele Horvat	13
<i>The story of Gizela Horvat</i>	17
Vera Klopčič	
Genocid nad Romi v preteklosti, anticiganizem v sedanjosti	19
<i>Genocide of the Roma in the past, antigypsyism in the present</i>	28
Marjan Toš	
Ponižani, razžaljeni, umorjeni in zamolčani	29
<i>The humiliated, insulted, murdered and concealed</i>	44
Filip Škiljan	
Romi na Hrvaškem v drugi svetovni vojni	45
<i>The Roma in Croatia in the Second World War</i>	64
Ana Bračić	
Tolerantna mladina: raziskava o diskriminaciji Romov v Sloveniji in na Hrvaškem	65
<i>Tolerant youth: exploring discrimination against the Roma in Slovenia and Croatia</i>	76
Urša Valič	
Porajmos – zamolčana preteklost	77
<i>The Porrajmos – the truth withheld</i>	80
Bibliografija	81

Porajmos – zamolčani genocid nad Romi

Holokavst je bil vrsto let spregledana tema slovenskega zgodovinopisja, saj je po drugi svetovni vojni v strokovni javnosti pogosto prevladovalo mnenje, da je holokavst obšel slovenski prostor in tako ni del naše zgodovine. To prepričanje je dodatno spodbujalo tudi dejstvo, da je bila judovska populacija na Slovenskem v primerjavi s tisto v drugih evropskih državah vseskozi relativno maloštevilna, pa čeprav je bila slovenska judovska skupnost v holokavstu skoraj povsem uničena in si po tej strahoviti izkušnji vse do današnjih dni ni nikoli resnično opomogla. Kljub posameznim strokovnim prispevkom o holokavstu so v osredju humanističnega znanstvenoraziskovalnega dela tako prevladovale druge tematike in vse do pred nekaj leti se nobena javna ustanova v Sloveniji ni načrtno ukvarjala s proučevanjem izbranih poglavij iz zgodovine holokavsta, s poudarkom na usodi slovenskih Judov med drugo svetovno vojno, niti se ni zavezala k trajnemu predstavljanju teh tem v javnosti. Ta tabu smo leta 2010 prebili prav v Centru judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor z organiziranjem prvega znanstvenega srečanja *Holokavst in njegove posledice na Slovenskem*, srečanje pa je nato preraslo v vsakoletno strokovno manifestacijo, posvečeno predstavitvi najnovejših raziskav s področja holokavsta.

V znanstvenoraziskovalnih krogih je bila vrsto let spregledana tudi tema porajmosa ali genocida nad Romi. Pri tem moramo izpostaviti eno zelo pomembno dejstvo: če je zgodovina holokavsta v svetovnem merilu dobro raziskana, je zgodovina porajmosa, nasprotno, še vedno ne samo spregledan, pač pa tudi zamolčan del naše skupne evropske preteklosti. Romi so bili, tako kot Judi, vse od prihoda na evropska tla označeni kot večni nomadi in tujci, ki jih je družba nenehno povezovala z izrazito negativnimi stereotipnimi predsodki. Temu ustrezno so bili vseskozi deležni odklonilnega odnosa večinskih skupnosti ter podvrženi preganjanju in poskusom nasilne asimilacije. Nesporno dejstvo je, da so bili Romi kot etnična skupina druga največja žrtev nacističnih stremeljenj h »končnim rešitvam« v načrtu oblikovanja rasno »čistega« arijskega naroda. Toda o porajmosu se še mnogo desetletij po drugi svetovni vojni sploh ni govorilo, kaj šele razpravljajo. Zgolj ugibamo lahko, zakaj se svetovna historiografija tej temi ni posvetila že prej. Deloma so k temu najbrž pripomogli Romi sami, saj preživele žrtve porajmosa o tej kruti

izkušnji zelo dolgo niso mogle spregovoriti. Če pa so že, so bile deležne nejevernosti, ki je bila zgolj odraz stoletja zasidranega prepričanja o romski »nevarnosti, nezanesljivosti, nadlogi in inferiornosti«.

Danes v Evropi potekajo številne raziskave, strokovna srečanja in drugi dogodki o porajmosu, v različnih romskih dialektih označenem tudi kot *pharajimos*, *samudaripen*, *kali traš*, *mariben*, *holokosto* itn., ki postopoma podajajo jasnejšo podobo o preganjanju Romov med nacistično vladavino. Prizadevanjem po ozaveščanju javnosti o porajmosu, njegovih zgodovinskih iztočnicah in posledicah smo se pred nekaj leti pridružili tudi v Centru judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. V sklopu programov učenja o holokavstu in negovanju spomina na njegove žrtve oziroma nasploh na vse žrtve nacističnega preganjanja smo namreč začeli v javne predstavitve vključevati tudi teme s področja zgodovine porajmosa, s tem pa smo začeli spodbujati tudi njegove raziskave. Še več, leta 2014 smo v sodelovanju s Frekvenco, društvom Terne Roma, Ustanovo dr. Šiftarjeva fundacija, Kulturnim društvom člen 7 za avstrijsko Štajersko – Pavlovo hišo in Inštitutom za judovsko zgodovino Avstrije zasnovali večletni mednarodni projekt *Kamnite solze*, v okviru katerega razvijamo strategije za trajno obeleževanje treh spominskih dni: mednarodnega dneva spomina na žrtve holokavsta (27. januar), dneva spomina na slovenske žrtve holokavsta ob obletnici začetka množičnih deportacij prekmurskih Judov (26. april), zunaj Slovenije pa spominskih dni, povezanih z zgodovinskimi dogodki, ki so v času nacionalsocializma in druge svetovne vojne ireverzibilno zapečatili usodo preganjanega judovskega prebivalstva v posameznih državah, ter mednarodnega dneva spomina na žrtve genocida nad Romi (2. avgust). Odraz naših aktivnosti v sklopu projekta *Kamnite solze* je med drugim tudi pričujoči zbornik.

Zasnova zbornika *Porajmos – zamolčani genocid nad Romi* izhaja iz zgodovinske družbene izključenosti pripadnikov romske skupnosti, pregona, zatiranja, sovražnosti in marginalizacije, ki se je v času nacizma med drugo svetovno vojno stopnjevala do načrta »končne rešitve«, to je do popolnega uničenja te skupnosti v Evropi. V okviru projekta *Kamnite solze* smo zasnovali koncept, po katerem želimo najprej osvetliti splošni položaj in trpljenje Romov v posameznih državah v drugi svetovni vojni, nato pa značilnosti zgodovinske marginalizacije in diskriminacije Romov povezati z dogodki v sodobnem času, ko se ohranjajo in celo krepijo različne oblike nestrpnosti, ko se pogosto nekaznovano kaže tudi odkrito izražanje protiromskega razpoloženja, nestrpnosti in nasilja do Romov.

Predstavitve in razprava v družbi o teh zamolčanih dejstvih odpira pot k večji ozaveščenosti o usodi romskega naroda v Evropi, obenem pa utrjuje

zgodovinski spomin kot element skupne etnične identitete med pripadniki romske skupnosti. Pogosto je bilo potrebnega veliko poguma posameznih pripadnikov romske skupnosti, da so začeli zapisovati zatajevane spomine, neizrečene in nezapisane zgodbe, nevidne žrtve in neizpovedane bolečine. Romi so o trpljenju in žrtvah genocida najprej spregovorili v umetniških stvaritvah, v poeziji, glasbi in risbi. Na enem od dogodkov, posvečenih tej temi v letu 2015, je predsednik Zveze Romov Slovenije Jožek Horvat - Muc podal še eno zanimivo prisposodbo, ko je dejal, da so Romi lahko spregovorili o genocidu nad njimi šele, ko je romski jezik postal bolj prepoznaven, ko je pridobil status in svoje mesto v družbi.

Romski novinar, študent podiplomskega študija in romski aktivist Sandi Horvat v svojem prispevku o pogovoru s svojo babico – *Zgodba Gizele Horvat* – osvetli njeno osebno percepcijo in predstavi nekatera skrita dejstva o položaju Romov v Prekmurju v drugi svetovni vojni. Vera Klopčič piše v prispevku *Genocid nad Romi v preteklosti, anticiganizem v sedanosti* o fenomenu anticiganizma v preteklosti in sedanosti. Izhaja iz ugotovitev, da so stereotipi o Romih, ki so bili uporabljeni v času nacizma, na žalost še vedno prisotni v javnem diskurzu o Romih v Evropi. Razvoj na področju dosedanjih raziskovanj in zgodovinske dokumente predstavi Marjan Toš v prispevku *Ponižani, razžaljeni, umorjeni in zamolčani*, v katerem temeljito analizira dejstva o genocidu nad Romi na slovenskih tleh. Šele pred kratkim so se v Sloveniji začele aktivnosti za vključitev tega genocida v dogodke, posvečene spominu na žrtve holokavsta v Sloveniji. O eni teh aktivnosti je Urša Valič pripravila prispevek *Porajmos – zamolčana preteklost* in v njem predstavila vključenost genocida nad Romi v projekt *Dostopnost do kulturne dediščine ranljivim skupinam*.

V okviru projekta *Kamnite solze* smo zasnovali tudi primerjavo položaja Romov po Evropi in začeli z orisom v sosednjih državah. V pričujočem zborniku Filip Škiljan v prispevku *Romi na Hrvaškem v drugi svetovni vojni* piše o segregaciji romske skupnosti v preteklosti in trpljenju romskega naroda v času NDH. O primerjavi položaja Romov v Sloveniji in na Hrvaškem govori Ana Bračić v prispevku *Tolerantna mladina: raziskava o diskriminaciji Romov v Sloveniji in na Hrvaškem*. Avtorica predstavlja izsledke terenske raziskave o diskriminaciji Romov v obeh državah v sodobnem času.

Zahvaljujeva se vsem, ki so prispevali k interdisciplinarni in razvejani podobi zbornika, kar tvori podlago za širše razumevanje in razmislek o polpretekli zgodovini in sobivanju na naših tleh.

Urednici

Porrajmos – the withheld Genocide of the Roma

Within Slovenian historical studies, the Holocaust used to be an overlooked topic; since after the Second World War within the expert public, it was considered that the Holocaust had by-passed the Slovenian space and was thus not a part of Slovenian history. This belief was additionally encouraged by the fact that, in comparison with Jewish communities in other European countries, the Jewish population in Slovenia was relatively small in number, even though during the Holocaust, the Slovenian Jewish community was almost completely destroyed and after this dreadful experience, to the present day never totally recovered. Despite individual expert articles on the Holocaust, humanistic research work was focused on other topics and until a few years ago, public institutions in Slovenia did not systematically research those selected chapters from the history of Holocaust which emphasized the fate of Slovenian Jews during the Second World War, nor did any institution engage itself in presenting these topics in public. In 2010, this taboo was broken by the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor by organizing the first professional meeting *The Holocaust and its consequences in Slovenia*, which later became a yearly professional manifestation dedicated to the presentation of recent research from the Holocaust field.

Within the research field, the topics of the Porrajmos or Genocide of the Roma have for several years, been overlooked, as well. In this, a very important fact must be exposed: while the history of Holocaust on a global scale is well-explored, the history of the Porrajmos, on the contrary, is still not simply overlooked but actually a withheld part of the common European past. The Roma were, just like the Jews, from their arrival on European soil characterized as perpetual nomads and foreigners who society constantly linked to explicitly negative stereotypical prejudice. Accordingly, they were throughout, victims of a negative attitude of the majority communities and at the receiving end of persecution and attempts of violent assimilation. It is an indisputable fact that the Roma as an ethnic group were the second largest number of victims of Nazi striving for the “final solution” with the plan of the creation of a racially “pure” Aryan nation. However, even several decades after the Second World War, there was not much talk, let alone discussion about the Porrajmos. We can only guess why global historical studies did not pay attention to this

topic before. Partly contributing to this fact were the Roma themselves since the surviving victims of the Porrajmos could not have even begun to talk about this cruel experience. If they did speak, they were faced with disbelief which was simply a reflection of a centuries-long conviction about Roma “dangerousness, unreliability, nuisance and inferiority”.

Today, in Europe a lot of research, expert meetings and other events about the Porrajmos, in various Roma dialects referred to as *Pharajimos*, *Samudaripen*, *Kali Trash*, *Mariben*, *Holokosto* etc., are ongoing and which are gradually conveying a clearer image about the persecution of the Roma during the Nazi regime. The Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor has also joined with the efforts to raise public awareness about the Porrajmos, its historical motives and its consequences. Within the framework of the learning programmes about the Holocaust and commemoration of its victims as well as of all the victims of the Nazi persecution, we have started to include topics from the field of history of the Porrajmos into public presentations and thus started to foster the research of the Porrajmos. Even more, in 2014 in cooperation with the organizations Frekvenca and Terne Roma, Dr Šiftar Foundation, Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark – Pavelhaus and the Institute for Jewish History of Austria, we have founded a multi-annual international project *Stone Tears*, within the framework of which we develop strategies for a lasting reminder of three commemoration days: International Holocaust Remembrance Day (27 January), the Slovenian Victims of the Holocaust Remembrance Day on the occasion of the beginning of massive deportations of the Jews from Prekmurje (26 April) and, outside Slovenia, remembrance days connected to historical events that irreversibly sealed the fate of the persecuted Jewish population in individual countries in the time of national socialism and the Second World War, and the International Genocide of the Roma Remembrance Day (2 August). The reflection of our activities in the framework of the project *Stone Tears* is also the present book of papers.

The design of the book of papers Porrajmos – the withheld Genocide of the Roma originates from the historical social exclusion of the members of the Roma community, persecution, oppression, hostility towards the Roma and marginalization which in the time of Nazism gradually added to the plan of the “final solution”, i. e. to the total destruction of this community in Europe. Within the *Stone Tears* project, we developed a concept the aim of which is to illuminate the general situation and the suffering of the Roma in individual states during the Second World War and then connect them with events in modern times when various forms of intolerance are preserved and even strengthened and when expressing

anti-Roma attitude, intolerance and violence against the Roma often remains unpunished.

The presentation of and public debate on these withheld facts opens the way to a greater awareness about the fate of the Roma nation in Europe and consolidates the historical memory as an element of the common ethnical identity of the Roma community at the same time. Often a lot of courage of individual members of the Roma community was needed in order that the denied memories, unspoken and unwritten stories, invisible victims and untold pains could start to be recorded. The Roma started to talk about the suffering and the victims of the Genocide in their artistic creations, in poetry, music and drawing. At one of the events dedicated to the topic in 2015, the president of the Slovenian Roma Association, Jožek Horvat - Muc mentioned another interesting fact – that the Roma started to talk about the Genocide against them only after the Roma language gained a certain status and its place in society and thus became more recognizable.

A Roma journalist, a post-graduate student and Roma activist Sandi Horvat, in his paper about his conversation with his grandmother – *The story of Gizela Horvat* – presents her personal perception and some hidden facts about the situation of the Roma in Prekmurje during the Second World War. Vera Klopčič in her paper *Genocide of the Roma in the past, antigypsyism in the present* writes about the phenomenon of antigypsyism in the past and present. The author starts with the findings that stereotypes about the Roma used in the time of Nazism are unfortunately still present in public discourse about the Roma in Europe. Marjan Toš in his paper *The humiliated, insulted, murdered and concealed* thoroughly analyses the facts about the Genocide of the Roma in Slovenia and presents the development in the field of the research so far and historical documents. Only recently in Slovenia, have activities for inclusion of this Genocide into events dedicated to the memory of the Holocaust victims in Slovenia begun. One of these activities is described in Urša Valič's paper titled *The Porrajmos – the truth withheld* which presents the inclusion of the Genocide of the Roma into the project *Accessibility of cultural heritage to vulnerable groups*.

Within the framework of the *Stone Tears* project, we compared the situation of the Roma in European countries and started with the neighbouring ones. In the book of papers, Filip Škiljan in his article, *The Roma in Croatia in the Second World War*, writes about the segregation of the Roma community in the past and the suffering of the Roma nation in the time of the Independent State of Croatia. Ana Bračić compares

the situation of the Roma in Slovenia and Croatia in her paper *Tolerant youth: exploring discrimination against the Roma in Slovenia and Croatia*. The author presents findings of the field observation regarding the discrimination of the Roma in both countries in modern times.

We give thanks to all who contributed to the interdisciplinary and diversified image of the book of papers, which forms a basis for broader understanding and consideration about the recent past and symbiosis on our soil.

Editors

Zgodba Gizele Horvat

Sandi Horvat¹

Holokavst. Kaj pravzaprav vemo o tem? Kaj vemo o tem povedati mi mladi, ki smo se s to besedo najverjetneje prvič srečali v osnovni šoli in brali zapise o dogodkih po Evropi v času, ko so v smrt odpeljali nešteto ljudi?

Mi smo tisti, ki v prihodnost prenašamo zgodovino naših prednikov, skrbimo za to, da njihov trud in žrtvovanje ne bosta ostala le tih odmev. Sam imam srečo, da je babica pri svojih 86 letih še vedno živa in zdrava in je z mano lahko delila tudi svojo zgodbo. Sama svoji številni družini ni nikoli govorila o svetovni vojni, o tem, kaj se je dogajalo in kako strašno je vse bilo.

Spomladi 2015 sem kot moderator sodeloval na okrogli mizi o porajmosu. Ko sem se pripravljaj na dogodek, sem o obdobju svetovnih vojn spregovoril tudi z babico po očetovi strani; moj oče je bil namreč Rom. Bil sem prvi od bratrancev in sestričen, ki mu je zaupala, da so v koncentracijsko taborišče odpeljali tudi njeno sestrično z otroki in jih tam vse zažgali. Do tistega dneva nisem vedel niti tega, da so bili na seznamu tistih, ki so jih odpeljali v taborišče, tudi babičini starši z vsemi otroki. V njenih očeh sem videl, da je le stežka pripovedovala o tem, zato mi je pri srcu še huje, ker vem, da je morala biti dejanska izkušnja še toliko težja. K sreči se je zanjo in njeno družino vse dobro izšlo, drugače danes ne bi brali mojih besed.

Pri nas, v romskem naselju na Goričkem, je bilo lepo, mirno popoldne, ko sem z babico Gizelo, ki jo mi, številni vnuki, kličemo kar baba, sedel k popoldanskemu pogovoru. Beseda je nanesa tudi na njeno najstniško življenje, v čas druge svetovne vojne. Pripovedovala mi je, kakšna je bila v njenem otroštvu njena rojstna vas na Madžarskem, Szentgotthard. Spomni se nekaj zgradb, še vedno ve, kakšna je bila trgovina, kakšna njihova mala hiška na obrobju vasi, v kateri je živela skupaj s starši, brati in sestrami ter starimi starši. V prvi svetovni vojni so zaprli njenega dedka, ki se iz zapora nikoli več ni vrnil domov. Nedolgo potem, pravi, so se odločili, da se odselijo na Goričko, v Serdico, kamor se je takrat odselilo precej Romov iz Szentgottharda. Po selitvi je kmalu opustila tudi šolanje,

1 Sandi HORVAT, romski novinar, Romski akademski klub, Murska Sobota.

saj je med šolskimi počitnicami z očetom že hodila opravljat razna poljska dela. Bila je stara 12 let, ko je z očetom prvič odšla služiti kruh. Bila je druga najstarejša med brati in sestrami. Vse je potekalo precej normalno, dokler ni izbruhnila druga svetovna vojna. Spomni se, da so bili ljudje sami včasih že zmedeni, saj niso več vedeli, kam spadajo. Ali so Slovenci, ali so Madžari, ali so že Avstrijci? A nekaj je držalo še vedno: bili so Romi. Doma so vedno govorili romsko, zato še danes tudi s svojimi otroki govori romsko, z nami, vnuki, pa prekmursko. Celotne vojne, tega, kako je potekala, se ne spomni, a izstopajo trije dogodki, o katerih mi je po več kot 70 letih prvič spregovorila.

Med vojno sta z očetom odšla delat na polja v bližino Budimpešte. Delat so hodili po več tednov skupaj, takrat pa sta po le nekaj dneh delo morala zapustiti in se vrniti domov. V času vojne so se razni napadi kar vrstili. Nekega dne, bilo je pozno popoldne, so delavci na polju zaslišali močan zvok brnečih letal, ki so se nezadržno bližala. Nedaleč stran od glavnega madžarskega mesta, kjer so delali tudi oni, so na nič krive ljudi iz letal začeli streljati. Delavci na poljih so pustili vse orodje in bežali v bližnje grmovje in med drevesa. Vsi so resda bežali s polja, a vsem ni uspelo priti do dreves, da bi si poiskali vsaj malo zavetja in se skrili pred letali, ki so se znova in znova vračala. Z očetom sta ponoči k sreči še ujela vlak, ki je peljal proti Murski Soboti. Na vlaku, v vagonih, kjer so sedeli, je bilo povsod moč slišati žvižganje vetra, ki je v vagone vdiral skozi luknje od nabojev pušk. Babica se spomni, da jo je bilo celo noč strah zaspati, saj se je zelo bala, da bi med potjo vlak znova napadli, kot se je to očitno že moralo zgoditi. K sreči sta z očetom v zgodnjih jutranjih urah srečno prispela v Mursko Soboto in se skupaj vrnila domov v Serdico.

Drugi dogodek, ki ji je živo ostal v spominu, vendar se ga nerada spominja, se je pripetil tako rekoč pred domačimi vrati v romskem naselju na Goričkem. Njen oče se je skupaj z drugimi moškimi, ki so bili že dovolj stari, znova vrnil v vojno. Pravi, da so ženske takrat zelo tesno držale skupaj, po večerih se niso zadrževale zunaj, še preden je padla tema, so bili vsi otroci doma in vrata trdno zaklenjena. Včasih so k vratom postavili še kak stol ali majhno omaro, če bi ponoči slučajno kdo hotel vdreti v hišo. Baba mi je povedala, da je takrat vladal takšen strah, da si samo želi, da ga nihče od nas ne bi nikoli izkusil. Nekega dopoldneva, ko je pospravljala hišo, je zaslišala letalo, ki je letelo zelo nizko nad naseljem. Z metlo v roki je odhitela ven pogledat, kaj se dogaja. Zagledala je letalo, ki je letelo res zelo nizko, potem pa je videla, da je nekaj kar izskočilo iz njega. Videla je človeka, ki je z »marelo« (dežnikom) skočil iz letala in se lepo spustil v gozd v soseščini. Ni minilo dolgo, ko je moški prišel v njihovo naselje. Bil je madžarski vojak. Babica in njena mama sta videli

tega moškega, ki je hodil po naselju in prosil za hlače in jakno, da bi slekel svojo vojaško uniformo in se preoblekel. Čeprav sta razumeli, kaj je prosil, sta se delali, da ne razumeta madžarsko, in odšli v hišo, še preden je pristopil tudi k njima. Moški je skrivališče poiskal nižje v naselju, v majhnem hlevu pri stari ženici, ki je imela samo eno kravo, mi je razlagala baba. Nedolgo potem sta v naselje prikorakali policija in vojska, ki sta iskali omenjenega vojaka. Pregledali so celotno naselje, vsak kotiček, če bi kdo skrival pobeglega Madžara. Baba je rekla, da je bil res lep mlad človek. Naposled sta ga policija in vojska tudi našli. V tistem malem hlevu pri stari ženici so z vilami zabadali v kup sena. Zaslíšal se je krik. Celo naselje je gledalo, kako so ga z zvezanimi rokami odpeljali iz hleva in se napotili po hribu navzdol. Ustavili so se pri potoku, ki je tekel pod naseljem. Še vedno je celo naselje s hriba dol spremljalo dogajanje. Eden od vojakov je moškemu, ujetniku, v roke potisnil lopato in začel je kopati. Ko je skopal dovolj globoko luknjo, so ga vojaki ustrelili, da je ubogi mož padel vanjo. Dogodek je babico zelo prestrašil, vendar se ga še danes spomni tako živo, kot bi se dogajalo včeraj. Bilo je prvič, da je videla človeka umreti.

Ni se še polegel strah v naselju, že so se vrstile nove vojne grozote. Vesti med ljudmi so že takrat hitro krožile, še posebej vesti o ljudeh, ki so umirali v vojni. K sreči se je babičin oče naposled le vrnil domov z manjšimi ranami. O tem, kaj se je dogajalo na bojni črti, doma nikoli ni govoril, zato mi tudi ona o bojevanju ni znala nič povedati. Je pa zato poznala ime, ki so ga takrat poznali vsi. Hitler. Med najinim pogovorom me je pogledala in vprašala: »Ti si ga že vido, kak zgledne?« Povedal sem ji, da smo se o Hitlerju učili v šoli in da sem že videl njegovo sliko. Baba je nadaljevala: »Vaj, to je bil cejli vrag. V očaj si njemi vido, ka mrzi Rome.« Njenega izraza na obrazu, ko mi je pripovedovala o tem, niti ne morem opisati. Slišali so zgodbe in pričevanja nekaterih o mestih, kamor so vozili Rome. Baba je razlagala, da v tistih »mestih« naši ljudje niso imeli hrane, da so jih topli, da so delali, da so tja odpeljali vse, moške, ženske in otroke. Rekla je, da so jih na koncu ubili, če sami niso že prej umrli. Baba se imena tega mesta ni spomnila, a več kot očitno je bilo, da govori o koncentracijskih taboriščih. Povedala mi je, da so dobili tudi vest iz rojstnega kraja na Madžarskem, da so le nekaj dni prej v taborišče odpeljali tudi njeno teto z vso družino in njeni dve sestrični s tremi otroki. Nihče se nikoli več ni vrnil domov. Po celem Goričkem se je takrat šušljajo, da naj bi se podatki o Romih v naši okolici zbirali tudi na občini. Sami niso vedeli, zakaj se je pisal ta seznam. Šele pozneje so izvedeli oziroma se je tako govorilo, da so imena in naslove Romov sporočali naprej tistim, ki so Rome vozili v koncentracijska taborišča. Baba je povedala, da ko so se neromski vojaki končno vrnil domov, so rekli, da so imeli Romi na Goričkem presneto

srečo, saj so bili ravno oni tisti naslednji, ki bi jih neke noči s tovornjakom odpeljali v taborišča. Med Romi je takrat krožila tudi pesem, ki so si jo domnevno prepevali v taboriščih in tudi na vlakih oziroma na tovornjakih na poti tja. Točnega besedila se baba ne spomni, a pesem govori o Rominji, ki jo skupaj s tremi otroki s tovornjakom odpeljejo tja, daleč v mesto, kjer jih zažgejo.

Z žalostnim obrazom in globokim vzdihom sva končala najin pogovor. Ostal sem popolnoma brez besed. Vse, kar smo se nekoč učili v šoli, kar je bilo od daleč za nas videti kot zgodba, film na televiziji, se je dogajalo njej, moji babici.

The story of Gizela Horvat

Sandi Horvat¹

The Holocaust. What do we actually know about it? What can young people, who most probably met the word for the first time in primary school and read the date records of the events throughout Europe which led to the death of countless people, say about it?

We are the ones who transfer the history of our ancestors to future generations, we must ensure that their pains and sacrifice are not wasted. I am lucky that my grandmother, who is 86 years old, is still alive and well and that she has shared her story with me. She never talked about the Second World War to her family members, about what happened and how terrible it was.

In spring 2015, I participated in a round table on Porrajmos as the moderator. When I prepared for it, I talked to my grandmother on my father's side who was Roma. I was the first of my cousins to whom she entrusted the knowledge that her cousin with her children was also transported to a concentration camp and burnt there. Until that day, I had not known that my grandmother's parents with all their children were also on the list of people transferred to the concentration camp. I saw in her eyes that she narrated with difficulty, I could see that the real experience at that time must have been even more difficult, something that was heartbreaking for me. Luckily, all turned out well for her and her family, otherwise I could not share her story with you as to how she, as a Roma child, experienced and survived the Second World War.

1 Sandi HORVAT, Roma journalist, Roma Academic Club, Murska Sobota.

Genocid nad Romi v preteklosti, anticiganizem v sedanjosti

Vera Klopčič¹

Uvod

Romi so danes v Evropi najbolj diskriminirana, najštevilčnejša in najrevnejša evropska manjšina.² Kljub temu da relevantni mednarodnopravni in politični dokumenti določajo obveznosti držav za sprejem ukrepov za socialno vključevanje Romov, so ravno predsodki in rasistična stališča, ki temeljijo na negativnih podobah o Romih, glavna ovira za uspešno integracijo Romov. Posledice negativnega pristopa iz preteklih stoletij še vedno vplivajo na položaj Romov v Evropi in vodijo do razprostranjene diskriminacije in zavračanja, ki se zrcali v socialni distanci do Romov v vsakdanjem življenju, v njihovi marginalizaciji in kriminalizaciji.

Poznavanje zgodovinskih okoliščin je nujno za razumevanje kompleksnega položaja Romov. V zgodovinskem kontekstu so bili žrtve izključevanja, segregacije in preganjanja v skoraj vseh evropskih državah, brez pravnega varstva in zaščite temeljnih človekovih pravic. V drugi svetovni vojni se je tak pristop, ki je temeljil na stereotipih, sovraštvu in nestrpnosti do Romov in njihovega potujočega načina življenja, stopnjeval do načrtov nacističnega režima o končni rešitvi »ciganskega vprašanja«, to je popolnem uničenju Romov.

V zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja je bilo trpljenje Romov med drugo svetovno vojno opredeljeno kot genocid nad Romi – porajmos (tudi porrajmos), vendar družbene razsežnosti tega genocida še niso v zadostni meri prisotne v javnem prostoru sodobnih družb ali v družboslovnih razpravah. Zgodovinske krivice, ki so jih doživljali Romi, so še vedno skoraj popolnoma prezrte v kolektivnem spominu večinskih narodov. Gre za razmeroma novo področje tudi v raziskovalni in znanstveni sferi, ki je bilo do pred kratkim le fragmentarno obdelano na akademski ravni

1 Dr. Vera KLOPČIČ, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

2 V tekstu uporabljam izraz »Romi«, ki ga uporablja tudi Ustava Republike Slovenije v 65. členu. V evropskih mednarodnih instrumentih in dokumentih se poimenovanje »Romi« nanaša tako na Rome in Sinte kot tudi na druge sorodne skupine v Evropi, vključno s »potujočimi« skupinami, in na tiste, ki se opredeljujejo kot Cigani. Pri navajanju zgodovinskih virov uporabljam izvirno poimenovanje v teh dokumentih.

in še ni dobilo svojega mesta v zgodovinskem proučevanju preganjanja Romov in diskriminacije tega naroda.

Namen tega prispevka je prikazati nekatere dimenzije fenomenov anticiganizma in marginalizacije Romov v zgodovinskem in sodobnem kontekstu ter orisati percepcijo genocida nad Romi v ustvarjanju romskih umetnikov, ki so najprej na ta način izrazili trpljenje svojega naroda med drugo svetovno vojno.³

Zgodovinski pogled

Prevladujoče dojemanje Romov v preteklosti, predvsem v Zahodni in Srednji Evropi, je bilo, da so »drugačni«, obremenjeni z dednimi negativnimi lastnostmi, zaradi katerih so bili pogosto označeni kot paraziti družbe in rojeni kriminalci.⁴ V Evropi so oblasti sprejemale številne ukrepe za učinkovit boj proti romskemu načinu življenja, ki so ga označevali kot »družbeno kugo« ali »cigansko nadlogo«, ki že sama po sebi pomeni nevarnost za družbo.

Skupni pristop je bil, da so Rome povezovali s potujočim in neurejenim načinom življenja. Oblasti so menile, da je treba rešiti »ciganski problem, da morajo spremeniti nomadski način življenja in jih je treba prisiliti, da bodo začeli delati«. Njihov način življenja je bil pogosto opredeljen kot »potepuštvu, klateštvu, vlačuganje in beračenje«. V razsvetljenstvu so oblasti na območju Avstro-Ogrske med drugim ponudile Romom možnost stalne naselitve, vendar so od njih obenem zahtevale, da se odpovedo običajem, jeziku, romskim imenom in priimkom.⁵

3 V dosedanjem proučevanju genocida nad Romi sem obravnavala nekaj najpomembnejših vsebinskih vprašanj opredeljevanja tega genocida in podrobneje osvetlila položaj Romov v drugi svetovni vojni v posameznih državah. Gl. podrobneje prispevke o začetkih mednarodnega proučevanja genocida nad Romi 1938–1945 in o podobah Romov v izsledkih raziskovanj o genocidu nad njimi, ki so bili objavljeni v zbornikih *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst* (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor).

4 Strokovnjaki se strinjajo v oceni, da je bil zgodovinski položaj Romov na področju Osmanskega imperija boljši, saj so tam Romi lahko izražali in ohranili svojo kulturo, jezik in tradicijo. Dragoljub Acković navaja: »*Romi živijo že deset stoletij na območju Jugovzhodnega Balkana. Od prihoda pa do današnjih dni je bil položaj tega naroda, politični kot tudi kulturni, v glavnem dober.*«; gl. Dragoljub ACKOVIĆ, *Djelem, djelem – tradicionalna kultura Roma u Srbiji*, Etnografski muzej, Beograd 2008, str. 42. Toda med drugo svetovno vojno so bili tudi oni izpostavljeni pregonu in uničevalnim načrtom nacizma.

5 V prispevku sem uporabila izvlečke iz zgodovinskih dokumentov, ki se nanašajo na Rome na območju Slovenije. Izbrani dokumenti so objavljeni v publikaciji: *Romi na Slovenskem*, ur. Sonja NOVAK LUKANOVIĆ, Vera KLOPČIĆ, Inštitut za narodnostna vprašanja: Razprave in gradivo – Treatises and Documents 25, Ljubljana 1991, gl. Gradivo

Na območju Slovenije so bile občine dolžne voditi posebne sezname domicilnih Romov in pripravljati odgonske protokole za pregon klateštva, beračenja in potepuštva »Ciganov«, na podlagi katerih so s svojih območij lahko izgnale večino Romov, ki so bili tudi zaradi tega prisiljeni nenehno potovati. Ravno zaradi takega načina življenja so jih državne oblasti obsojale in preganjale. Tako npr. *Odlok ministra za notranje zadeve Avstro-Ogrske* iz leta 1916 o ukrepih v boju proti ciganskemu neredu prepoveduje Ciganom potovanje po deželi:

»Kot cigani v smislu tega odloka se štejejo nomadske osebe s potujočim načinom življenja, katerih običaj je, da živijo brez rednega prebivališča, ter sami ali z družino ali v skupini potujejo in si zagotavljajo sredstva za preživljanje z izvajanjem potujočih obrti in s trgovanjem ali z beračenjem in na drug nepravilen način.«

Tak pristop se je nadaljeval tudi v obdobju med obema svetovnjima vojnama. V javnosti so se celo postavljala vprašanja o možnih oblikah in načinih popolnega izključevanja Romov iz družbe. O tem je leta 1936 zapisal kranjski župan dr. Fran Ogrin:

»Kar se ciganov posebej tiče, je skrajni čas da pade odločitev: ali je cigane in njih življenje vključiti v obstoječi socialni in družbeni državni red (z rednim izpolnjevanjem šolske in vojaške obveznosti) ali pa je cigane eliminirati iz zveze s splošno družbo, tako da se jih naseli npr. na posameznih samotnih otokih ob morski obali, kakor je to bilo že v nekem listu nasvetovano. Ciganska nadloga postaja namreč ob rastočem številu ciganov že opasna za javni red in moralo!«⁶

Zato bi lahko odnos do Romov pred drugo svetovno vojno opredelili kot vsestransko odklanjanje in popolno socialno izključenost, ki je bila vidna v prostorski izolaciji, getoizaciji in segregaciji pripadnikov romskih skupnosti.⁷ Stereotipne percepcije večinskega prebivalstva o Romih kot »drugih in nevarnih«, večnih tujcev so se trdoživo ohranjale zlasti zaradi njihovega nomadskega načina življenja in pomanjkanja medsebojne komunikacije med njimi in drugim prebivalstvom.

V drugi svetovni vojni je bilo več kot pol milijona Romov (nekateri menijo, da 1,5 milijona ali več) žrtev nacističnega genocida, ki se v romskem jeziku označuje kot »porrajmos«. Mnoge Rome so na podlagi posebnih

III, Izbor nekaterih dokumentov iz Arhiva Slovenije, enota Novo mesto.

6 Gorazd STARIHA, »Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo«, v: *Zgodovina za vse*, l. XIV, št. 1, Zgodovinsko društvo Celje, 2007, str. 46.

7 *Romi na Slovenskem*, 1991, gl. Gradivo o zgodovinskih virih.

»bioloških« študij in raziskav, ki so jih opravile inštitucije za ugotavljanje »rasne čistosti«, in zakonskih odredb, sprejetih v okviru nacistične ideologije o večvrednosti arijske rase, ocenjevali kot »nevredne življenja«, zato so jih načrtno sterilizirali. Po sprejemu Himmlerjevega ukaza decembra 1942 naj bi vse Rome deportirali v koncentracijska taborišča, največ v Auschwitz-Birkenau. Rome z območja nekdanje Jugoslavije so v času NDH v velikem številu deportirali v taborišče Jasenovac; posebno »cigansko taborišče« je bilo v vasi Uštica pri Jasenovcu.

Pogosti ugovori držav, ki so po končani drugi svetovni vojni zanikale priznanje izplačila odškodnin romskim žrtvam genocida ali odlašale s tem, so bili, da so Romi v njihovih državah tujci in da niso posebna etnija, temveč le socialno neprilagojena skupina oziroma družbeni paraziti. Argumenti, ki so jih ob tem navajale te države, so vsebinsko identični s predsodki iz preteklosti in pričajo o kontinuiteti negativnih podob, ki tvorijo podlago sodobnega fenomena anticiganizma.

Kaj je anticiganizem?

Zaradi različnih zgodovinskih izkušenj, pomanjkanja medkulturnega dialoga, segregacije in razširjenih predsodkov pri pripadnikih Romov in večinskega naroda se pogosto dogaja, da pripadniki večinskega naroda še vedno ne poznajo dovolj tradicije in etničnih značilnosti romskih skupnosti niti dejanskih okoliščin, v katerih živijo. Zaradi nezadostnega poznavanja posebnosti kulturnega izročila Romov, njihove tradicije, običajev in dinamike v skupnosti se nadaljujejo marginalizacija, stigmatizacija in diskriminacija, kar vse skupaj krepi manifestacije prikritega ali odkritega rasizma do njih.

Zato ima ohranjanje spomina na žrtve genocida nad Romi še poseben pomen v kontekstu preprečevanja sovražnosti in nestrpnosti do pripadnikov te skupnosti, ki se v nekaterih segmentih tako kot v času ideologije nacizma in fašizma nagiba k razlagam o njihovem prirojenem nagonu po nomadskem načinu življenja, kriminalu in brezdeltu.

Po drugi strani pa v današnjem času tudi pozitivni predsodki in paternalistični pristop ob pretiranem poudarjanju kulturoloških značilnosti romske skupnosti krepijo percepcije »drugačnosti« Romov kot večnih tujcev, zaznamovanih z nekaterimi prirojenimi lastnostmi, ki jih ni mogoče spreminjati. Še posebej so občutljiva vprašanja o sklicevanju na »kulturne značilnosti Romov«, kadar gre za interpretacijo internih pravil komunikacije, običajev in tradicije v romskih skupinah, s katerimi se upravičuje diskriminacija posameznih članov skupnosti, največkrat romskih žensk in otrok.

Na diskriminacijo Romov in na sovražni govor proti njim so se odzvale številne mednarodne ustanove ter ga obsodile kot izraz sodobnega rasizma. Posebni odbor Sveta Evrope za boj proti rasizmu in nestrpnosti (ECRI) je leta 2011 sprejel tudi posebno *Priporočilo o splošnih politikah št. 13: o boju proti anticiganizmu in diskriminaciji Romov*. V tem dokumentu se anticiganizem opredeli kot:

»[...] specifična oblika rasizma, ideologije, utemeljene na rasni superiornosti, kot oblika dehumanizacije in institucionalnega rasizma, ki ohranja zgodovinsko diskriminacijo, ki se izraža med drugim z nasiljem, sovražnim govorom, eksploatacijo in stigmatizacijo kot najbolj očitno obliko diskriminacije.«⁸

Glede na odločilno vlogo medijev na področju ozaveščanja je posebno poglavje Priporočila ECRI posvečeno boju proti predsodkom v medijih. Med drugim priporoča državam, naj:

- se borijo proti anticiganizmu, ki se izraža v medijih, ob dolžnem spoštovanju načel njihove uredniške neodvisnosti (10. točka);
- obsodijo vsak javni diskurz, ki javno poziva k direktnim ali indirektnim oblikam diskriminacije, razpihuje sovraštvo ali nasilje zoper Rome (15. točka) in
- spodbujajo sistem spremljanja izražanja anticiganizma na internetu in zagotovijo učinkovit pregon storilcev (16. točka).

Manifestacije anticiganizma

Zgodovinski vzorci in oblike socialnega izključevanja Romov kot nezaželenih sodržavljanov so ostali stabilni in čvrsto usidrani v miselnosti in družbeni stvarnosti posameznih okolij, neodvisno od velikih družbenih sprememb, ki so se zgodile v Evropi v zadnjih desetletjih. Številni strokovnjaki, romski aktivisti in zagovorniki človekovih pravic ugotavljajo, da so negativne podobe Romov kot družbenih parazitov, ki nočejo delati in raje živijo na račun drugih in zgolj izkoriščajo socialne ugodnosti sodobnih družb, na žalost prisotne v skoraj vseh evropskih državah. Take percepcije vedno znova oživljajo v silovitih izbruhih nestrpnosti in sovražnosti do Romov zlasti tedaj, ko se želijo Romi naseliti v bližini pripadnikov večinskega naroda, ali v okoljih, kjer romski otroci obiskujejo šolo skupaj z drugimi otroci.

8 Besedilo v angleškem jeziku je dostopno na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/GPR/EN/Recommendation_N13/default_en.asp [1. 6. 2015].

V medijih, družbenih omrežjih in na internetu so prisotne številne manifestacije anticiganizma, ki v javnem diskurzu direktno povezujejo Rome/Cigane in njihovo kulturo s kriminalnimi dejanji. Tako je npr. septembra 2012 v Kanadi TV-voditelj Ezra Levant v oddaji na Sun News Network med drugim označil romsko kulturo kot kulturo goljufov:⁹

»To so cigani, katerih kultura je sinonim za goljufe. Besedi cigan in goljuf sta bili v preteklosti tako enoznačni, da je beseda vstopila v angleški jezik kot glagol: me je ociganill/ogoljufal (gypped). Tudi nas danes so ociganili. Preveč jih je prišlo kot lažnih beguncev. In prišli so, da nas ponovno ociganijo in oropajo, kot so to počeli v Evropi že stoletja. Oni so cigani. In ena od osrednjih značilnosti te kulture je, da je njihova glavna ekonomija ekonomija kraje in beračenja.«¹⁰

Tako besedno povezovanje je prisotno tudi v številnih drugih državah in se izraža celo v akademskih razpravah in objavah. Tako npr. Nemško-slovenski slovar iz leta 1980 pri prevodu besede »Gaurer« navaja »slepar, lopov, cigan«.¹¹ Pred kratkim je v Španiji izšel veliki Španski slovar, ki prav tako povezuje besedi »cigan« in »lopov«. Romske aktivisti so zato naslovili zahtevo na Kraljevo akademijo Španije, naj v tej najnovejši izdaji slovarja španskega jezika odstrani rasistično in diskriminatorno definicijo besede »Gitano« (Cigan).¹²

Navedeni primeri izkazujejo, da se stigmatizacija Romov kot skupine, ki se ukvarja z ilegalnimi posli in prestopništvom ter je vpletena v različna kriminalna dejanja, nadaljuje do današnjih dni in da se trdovratno ohranjajo pri življenju prvine anticiganizma kot neprepoznane »specifične oblike rasizma, ideologije, zasnovane na rasni superiornosti«. Rasistična stališča in stereotipne predstave nedvomno vplivajo na določen neuspeh integracije pripadnikov romske skupnosti v Evropi, saj predsodki izbruhnejo na plan praviloma takrat, ko želijo posamezni pripadniki romske skupnosti izstopiti iz prostorske in družbene izolacije.

9 <http://fullcomment.nationalpost.com/2012/09/25/bernie-m-farber-et-al-hating-the-jew-hating-the-gypsy/> [1. 6. 2015].

10 Po protestu romskih in mednarodnih nevladnih organizacij iz Kanade in celega sveta ter vloženi tožbi zaradi rasistične izjave se je voditelj opravičil Romom šele marca 2013.

11 France TOMŠIČ, *Nemško-slovenski slovar*, 4. izdaja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980, str. 277.

12 Triindvajseta izdaja slovarja španskega jezika vključuje besedo »cigan«, ta pa označuje osebo, ki goljufa, tihotapi ali uporablja zvižaje za manipulacijo z drugimi. Po mnenju Sveta Romov v Španiji taka diskriminatorna opredelitev sama po sebi ustvarja diskriminacijo. Romske organizacije v Španiji so zato začele spletno kampanjo *YoNoSoyTrapacero* (jaz nisem tat); gl. <http://www.west-info.eu/roma-and-sinti-clash-with-spanish-dictionary/> [1. 6. 2015].

Na področju izobraževanja se pogosto dogaja, da neromski starši zavračajo možnosti skupnega izobraževanja romskih in neromskih otrok. Poseben problem je nepoznavanje dejanskih razmer, v katerih romski otroci odraščajo, in razvrščanje nesorazmernega števila romskih otrok v posebne šole ali šole s prilagojenim programom.¹³

To potrjujejo tudi izsledki številnih raziskav, pa tudi sodna praksa Evropskega sodišča za človekove pravice, ki je v zadnjih desetih letih večkrat obravnavalo pritožbe zaradi diskriminacije in segregacije romskih otrok na področju izobraževanja. Evropski center za pravice Romov (ERRC) v študiji o segregaciji romskih otrok na področju izobraževanja v državah Srednje in Vzhodne Evrope med drugim ugotavlja, da so težave pri vključevanju romskih otrok v veliki večini primerov rezultat rasnih predsodkov. Ti se zrcalijo v zahtevah neromskih staršev, ki ne dovolijo, da bi njihovi otroci obiskovali pouk skupaj z romskimi otroki.

V Sloveniji sta se pred dvema desetletjema rasizem in etnična diskriminacija romskih otrok izrazila v radikalni obliki v primeru segregacije romskih otrok v naselju Leskovec pri Krškem. Romski otroci so pouk obiskovali ne le v posebnih razredih, temveč celo v posebni stavbi.¹⁴ Nestrpnost do Romov in etnična diskriminacija se je nekaj let pozneje v javnosti ponovno izrazila v zahtevi po uvajanju ločenih oddelkov za romske otroke v OŠ Bršljin, in to na pobudo nekaterih staršev neromskih otrok.¹⁵

Percepcije genocida nad Romi

Genocid nad Romi je bil v proučevanju nacističnih zločinov med drugo svetovno vojno dolgo zamolčan in pozabljen v okviru ohranjanja spomina na holokavst, prezrt pa tudi v obsodbi nacističnih zločinov med drugo svetovno vojno. Čeprav so dokumenti nacističnega režima, sprejeti v času neposredno pred drugo svetovno vojno in med njo, Jude in Rome označili

13 V zborniku *Vzgoja in izobraževanje romskih otrok v predšolskem in osnovnošolskem obdobju* so med drugim opozorili na problem razvrščanja nesorazmerno visokega odstotka romskih otrok v šole s prilagojenim programom. Zgovoren in slikovit je opis primera romskega dečka, ki je na vprašanje o tem, kaj bi storil, »če bi ga starši poslali po hlebec kruha, prodajalka pa bi rekla, da ga nima več«, odgovoril: »Jaz ga nisem ukradel.« (*Vzgoja in izobraževanje romskih otrok v predšolskem in osnovnošolskem obdobju*, ur. Irena LEVIČNIK, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1990, str. 43).

14 Fotografija lesene barake, v katero so hodili le romski otroci in je bila postavljena ob zgradbi osnovne šole, ki so jo obiskovali vsi drugi otroci, je leta 2001 obkrožila svet v članku Tatjane Perić v posebni publikaciji ERRC; gl. Tatjana PERIĆ, *Insufficient: Governmental Programmes for Roma in Slovenia*, v: *Roma Rights: Quarterly Journal of the European Roma Rights Centre*, št. 2–3/2001, str. 40–45.

15 Primer je obravnaval tudi komisar Sveta Evrope za človekove pravice (*Follow up Report*, Strasbourg 2006, str. 8).

za grožnjo čistosti »arijskega« naroda in jih obsodili na izginotje, so po drugi svetovni vojni storilci zločinov zoper Rome ostali nekaznovani kot snovalci in izvajalci genocida nad tem narodom. Šele v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja je mednarodna skupnost v dokumentih in pravnih aktih postopoma priznala in obsodila preganjanje Romov kot nacistični zločin – genocid nad Romi, katerega namen je bilo fizično uničenje tega naroda.

Kljub temu da je v Evropi genocid nad Romi simbolno že priznan in da so Romi postopno vključeni tudi v komemorativne dogodke ob spominu na holokavst, se marginalizacija in kriminalizacija teh ljudi, ki temelji na trdovratnem vzorcu anticiganizma, nadaljuje. Na področju ohranjanja spomina na žrtve tega genocida se rasistični odkloni najbolj izrazito kažejo v odporih proti postavitvi spominskih obeležij z ustreznim spoštovanjem do žrtev romske skupnosti.

Dogodki v zvezi s postavitvijo spomenikov v spomin na žrtve genocida nad Romi so na žalost potrdili, kako dolga in težavna je pot do priznanja in polnega spoštovanja romskih žrtev. V praksi so se pogosto pojavljali zapleti že pri samem poimenovanju romskih žrtev, npr. ob postavitvi spominskega obeležja v spomin na žrtve genocida nad njimi v Berlinu. Romske organizacije so šele v dolgotrajnem postopku dosegle poimenovanje »Romi in Sinti« namesto Zigeuner. Realizacija ideje o postavitvi spomenika je trajala 18 let, sama postavitve spomenika, ki ga je izdelal izraelski kipar Dani Karavan, pa več kot 12 let. A »bolje pozno kot nikoli«, kot ugotavlja tudi umetnik sam v intervjuju *The Roma Holocaust Memorial that wasn't built in a day* z dne 14. septembra 2012.¹⁶

Genocid nad Romi se v zavesti romske skupnosti zrcali kot skrajna oblika zatiranja, sovraštva in krivic, ki so jih doživljali v svoji zgodovini. Spomin na genocid je prisoten v ustnem izročilu in v kolektivnem spominu romskega naroda, izrazil pa se je zlasti v umetniških delih. Kot navaja prof. Acković, direktor Muzeja romske kulture v Beogradu, se pomen genocida za Rome odraža v številnih literarnih in umetniških delih. Romska himna »Djelem, Djelem« vsebuje tudi verze:

»Včasih sem imel družino, vendar jih je ubila Črna legija.«

16 Karavan omenja, da je rekel Nemcem, da če bi bil to spomenik Judom, bi bil že zdavnaj končan. Ker pa gre za Cigane, jim je bilo omogočeno, da odlašajo s postavitvijo spomenika. Meni, da je to lahko povedal, ker je sam Jud. Celoten odnos se zrcali v vprašanju, ki so mu ga pogosto zastavili s prezirom: »Zakaj bi zapravljali denar za to? Zakaj? Saj gre samo za cigane.« Članek v angleškem jeziku je dostopen na: <http://www.haaretz.com/weekend/week-s-end/the-roma-holocaust-memorial-that-wasn-t-built-in-a-day-1.464974> [1. 6. 2015].

Po mnenju dr. Ackovića ti verzi iz himne bolje kot kar koli drugega izkazujejo, kako globok je spomin Romov na genocid v drugi svetovni vojni.¹⁷

O izkušnji preganjanja v drugi svetovni vojni je pisala tudi najbolj znana romska pesnica Bronisława Wajs - Papusza, ki je s svojo izjemno izrazno močjo in tragično osebno izkušnjo najbolj znane romske pesnice še danes izziv za številne filmske in poetične uprizoritve. Sodobna romska pesnica, novinarka in znanstvenica mag. Hedina Tahirović-Sijerčić navaja, da je njena pesem »*Krvave solze (Kako so nas kaznovali Nemci 1943 in 1944)*« prvo pričevanje o genocidu, ki ga je zapisal kak pripadnik ali pripadnica romske skupnosti.¹⁸

Začetki aktivnega delovanja pripadnikov romske skupnosti in njihovih organizacij v Sloveniji, zlasti Zveze Romov Slovenije, na tem področju segajo v sredino devetdesetih let prejšnjega stoletja, ko so bili storjeni prvi koraki za ozaveščanje Romov in večinskega naroda o teh tragičnih poglavjih naše zgodovine.¹⁹ Začeli so zbirati podatke o žrtvah genocida in urejati gradivo v Sloveniji. V zadnjih treh letih so se te aktivnosti okrepile tako na lokalni kot državni ravni. Potekajo številni projekti, v katerih sodelujejo predstavniki romske skupnosti in strokovnjaki iz vrst večinskega naroda, organizirane so bile razstave in okrogle mize. V letu 2015 sta izšli tudi dve monografiji, ki ju je izdala Zveza Romov Slovenije.²⁰

Ohranjanje spomina na žrtve genocida nad Romi je tako postalo tudi pot do spoznavanja in spoštovanja kulture in zgodovine Romov ter spodbuda za enakopravno uveljavljanje v sodobni družbi.

17 Acković 2014, str. 3.

18 Hedina TAHIROVIĆ-SIJERČIĆ, Pitanje rodnog identiteta u poeziji autorice Bronislave Wajs Papsze, v: *Zbornik Svjetski dan romskog jezika, 03.-05. studenog 2009. godine*, ur. Veljko KAJTAZI, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sara«, Zagreb 2010, str. 34.

19 Na slovesnosti v počastitev spomina na holokavst v Ljubljani 24. januarja 2015 so bili kot soorganizatorji in izvajalci tega dogodka prvič vključeni tudi predstavniki Zveze romskih skupnosti Umbrella - Dežnik iz Ljubljane. V programu so sodelovali s prispevkom o genocidu nad Romi v slovenskem in romskem jeziku ter z glasbo in plesom predstavili romsko kulturo.

20 V okviru projekta *Dostopnost do kulturne dediščine ranljivim skupinam* je 7. aprila 2015 v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani potekal pogovor o genocidu nad Romi v drugi svetovni vojni in o knjigi *Porajmos*, ki jo je napisal Jožek Horvat - Muc. Ob tej priložnosti je bila v muzeju na ogled tudi razstava *Porajmos – genocid nad Romi*, ki so jo pripravili na Zvezi Romov Slovenije.

Genocide of the Roma in the past, antigypsyism in the present

Vera Klopčič¹

The article is based on the premise that historical exclusion and stigmatization of the Roma people as a group that engage in illegal business and delinquency and are involved in various criminal acts, continues to the present day. She gives contemporary examples indicating that in Europe and in the whole world, elements of antigypsyism as an unrecognized “specific form of racism, ideology based on race superiority” are preserved and revived. Racist views and stereotypical representations undoubtedly have an impact on a certain degree of failure of integration of the members of the Roma society in Europe, since prejudices as a rule arise when individual members of the Roma community wish to step out of the spatial and social isolation. As late as during the last decades of the 20th century, the international community has, through documents and legal acts, gradually acknowledged and condemned the persecution of the Roma people during the Second World War as a Nazi crime/genocide against the Roma people the intention of which was to physically destroy them. However, even after this symbolic acknowledgement of Genocide of the Roma in Europe, and the Roma people starting to become gradually included in commemorative events in remembrance of the Holocaust, the marginalization and criminalization of the Roma, based on an obstinate pattern of antigypsyism has continued. In the field of preserving the memory of the victims of the Roma genocide, racist deviations are most clearly shown in resistance to erect memorial sites with due respect to the victims of the Roma society. In practise, complications had often already arisen at the naming of the Roma victims. In the consciousness of the Roma society, the Roma genocide is mirrored as an extreme form of oppression, hatred and injustice that they have experienced throughout their history. The memory of the genocide is present in their oral tradition and in the collective memory of the Roma nation. However it was expressed particularly in art works by Roma and non-Roma artists.

1 Dr Vera KLOPČIČ, Institute for Ethnic Studies, Ljubljana.

Ponižani, razžaljeni, umorjeni in zamolčani

Marjan Toš¹

Genocid nad Romi v senci holokavsta

Po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 so se najprej začeli diskriminatorni ukrepi zoper Jude na zakonski ravni (izločitev judovskih uradnikov iz javnih služb, omejitve na področju izobraževanja, izključevanje v tisku). Že leta 1935 so Jude na osnovi nürnberških zakonov opredelili kot drugorazredne državljane. Radikalni začetek preganjanja Judov in uničevanja njihovega premoženja v nacistični Nemčiji predstavlja *kristalna noč* v noči z 9. na 10. november 1938. Ukrepi zoper Jude so se nato le še stopnjevali in dosegli vrhunec z množičnimi aretacijami in usmrčitvami v koncentracijskih taboriščih in v taboriščih smrti v okviru »dokončne rešitve judovskega vprašanja«. ² O diskriminatornih ukrepih zoper Jude in kasnejšem genocidu s holokavstom je zgodovinarje bolj ali manj celovito opravilo svoje obveznosti. Skoraj povsem odprta pa ostajajo vprašanja o genocidu nad Romi in Sinti, ki se je v Nemčiji začel že pred genocidom nad Judi. Nemški kancler Bismarck³ je leta 1886 priporočal izgon vseh tujih »Ciganov«. Marca 1899 je bila ustanovljena nemška *Ciganska informacijska služba* kot del tajne policije s sedežem v Münchnu. Naloga te službe je bila popisati vse Rome in jih nadzorovati. Ciganska informacijska služba (»Ciganski center«) je preživela cesarsko Nemčijo, Weimarsko republiko in se obdržala še v Hitlerjevem tretjem rajhu.⁴ Mnogi diskriminatorni dokumenti se sklicujejo na nove znanosti o

1 Dr. Marjan TOŠ, muzejski svetovalec, upokojeni direktor Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Lenart v Slovenskih goricah.

2 Dokončna rešitev – *Endlösung* – je izraz, s katerim so nacistični veljaki označili »rešitev« judovskega vprašanja v tretjem rajhu. To rešitev so videli v genocidu nad celotno judovsko populacijo in vsemi skupnostmi na okupiranih območjih Evrope. Izraz je skoval Adolf Eichmann (19. 3. 1906 – 31. 5. 1962), visoki nacistični uradnik in vodilni pripadnik SS, nemški vojni zločinec. Nadzoroval je uresničevanje programa popolnega uničenja Judov, pa tudi Romov in Slovanov, in bil odgovoren za logistiko »dokončne rešitve«.

3 Oto von Bismarck (1. 4. 1815 – 30. 7. 1898), pruski diplomat, politik in kancler. Zelo si je prizadeval za združitev Nemčije pod okriljem Prusije ter za krepitev in širjenje nemškega cesarstva.

4 Staša IVANEČ, Odnos Romov do zgodovine, v: *Trojarjev zbornik*, ur. Danijela TRŠKAN, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani: Historia 19, Ljubljana 2011, str. 457.

rasnih značilnostih ljudi in drugih živih bitij, ki so se v svetu oblikovale v 18. in 19. stoletju. Teorije o rasnih razlikah in evolucijsko teorijo so docela izkoristili prav nemški nacionalisti, še zlasti pa nacionalsocialisti. 16. julija 1926 so na Bavarskem sprejeli *Zakon za boj proti Ciganom, klatežem in delomrznežem*. Zakon z znanstveno utemeljitvijo o razlikah med rasami upravičuje in obljublja kontroliranje »ciganskih« potovanj. Leta 1929 so sprejeli še *Zakon o boju proti ciganski grožnji*. Z njim so začeli spreminjati nemški pogled na Rome, v katerih so Nemci videli sovražen narod, a so jim kljub temu zagotovili osnovno zaščito oblasti. Z nastopom Hitlerja leta 1933 pa so bile Romom v Nemčiji ukinjene vse državljske pravice in že marca 1933 so sprejeli *Dekret o boju zoper ciganske pošasti*.⁵ Leta 1936 so zasnovali rasnohigienski in populacijskobiološki raziskovalni center kot del Ministrstva za notranje zadeve pod upravo Roberta Ritterja.⁶ Center je imel med vojno veliko vlogo pri sterilizaciji in medicinskem eksperimentiranju na romskih zapornikih. Decembra 1937 je minister Frick⁷ objavil *Dekret o boju za policijsko preventivo zločinov* oziroma t. i. Asocialni dekret in zahteval biološko raziskovanje v kriminalističnih postopkih. Prvi načrt, ki predstavlja začetek končnega reševanja »ciganskega vprašanja«, je marca 1938 izdelal Werner Best,⁸ vodja gestapa in Himmlerjev⁹ sodelavec. Rešitev je pomenila premik romskih mož iz romskih taborov v koncentracijska taborišča.¹⁰ Z izgovorom o njihovi asocialnosti in brezdelnosti so Rome od pomladi 1938 vozili v preventivni pripor v koncentracijskih taboriščih, a ta preventivni pripor je pomenil popoln odvzem svobode brez pravnega postopka in časovne omejitve. Decembra 1938 je »cigansko vprašanje« prešlo v pristojnost Heinricha Himmlerja, ki je ocenil, da je treba to vprašanje obravnavati in rešiti znotraj širšega vprašanja očiščenja nemškega prostora od

5 Ibid.

6 Dr. Robert Ritter (14. 5. 1901 – 15. 4. 1951), nemški psihiater in zdravnik, znan zlasti po rasnih raziskavah o Romih, s katerimi je skušal podkrepiti nacistično rasno doktrino o manjvrednosti nearijskih ras. Leta 1950 je bil v zvezi z njegovim delovanjem med drugo svetovno vojno sprožen sodni postopek, ki pa je bil domnevno zaradi pomanjkanja dokazov prekinjen. V svetovni literaturi je ocenjen kot »nacistični ekspert za kriminalno biologijo« in za merjenje čistosti ras. Bil je ustanovitelj Inštituta za rasno higieno.

7 Wilhelm Frick (12. 3. 1877 – 16. 10. 1946), Hitlerjev minister za notranje zadeve med letoma 1933 in 1943 in zaščitnik rajha. Na nürnberškem procesu leta 1945 je bil obsojen za vojne zločine.

8 Werner Best (10. 7. 1903 – 23. 6. 1989), nemški nacistični pravnik in policijski šef ter *SS-obergruppenführer* (generalporočnik). Med drugo svetovno vojno je bil civilni upravitelj okupirane Francije in Danske.

9 Heinrich Himmler (7. 10. 1900 – 23. 5. 1945), nemški nacistični vojni zločinec, častnik in poslovnež. Bil je eden najvplivnejših funkcionarjev v tretjem rajhu in poveljnik *Schutzstaffel* (SS – zaščitni vod, paravojaška organizacija NSDAP).

10 Ivanec 2011, str. 458. Prim. Herbert HEUSS, Karola FINGS, Frank SPARING, *Od »rasne znanosti« do logora – Romi u Drugom svjetskom ratu*, Ibis grafika, Zagreb 2006, str. 1–53.

Slovanov, Judov in Romov in v skladu z biološkimi, genealoškimi in antropološkimi raziskavami o »ciganskih rasnih značilnostih«. Za Rome ne bodo veljale odločitve sodišč, temveč takojšnja izročitev rajhsfirerju ali uničenje z delom. Temu so septembra 1942 sicer nasprotovali eseesovski voditelji priključenih vzhodnoevropskih območij, a njihovo nasprotovanje se je nanašalo zgolj na Poljake, Ukrajince in Ruse, v katerih so videli dobro delovno silo. Vsi pa so se strinjali s kazenskim preganjanjem Judov in Romov, za katere so dodatno pričakovali še obvezno sterilizacijo. Septembra 1939 je bilo prepovedano »klatenje Ciganov« ob nemških mejah, od oktobra istega leta pa Romi niso smeli zapustiti niti lastnega kraja niti doma (da bi jim s tem onemogočili špijonažo). Po tem ukrepu so lahko lokalne policijske oblasti preštete romsko populacijo in na tej osnovi izvedle deportacije na Poljsko. Organizirane deportacije Romov so se začele 16. maja 1940. Radikalni ukrepi zoper Rome so se nenehno stopnjevali in se razširili na vsa območja okupirane Evrope. Po Himmlerjevem ukazu z dne 16. decembra 1942 so morali biti Romi v nekaj tednih zbrani v koncentracijskem taborišču Auschwitz-Birkenau. Tam so bili žrtve psevdoznanstvenih medicinskih raziskav in poizkusov. Romsko (»cigansko«) taborišče Auschwitz-Birkenau je bilo po zdravniških poskusih na Romih še posebej znano, dokler ga niso v noči z 2. na 3. avgust 1944 v celoti likvidirali in pomorili še zadnje romske taboriščnike. Dokončne številke o številu te množične usmrtitve niso znane, nekateri raziskovalci omenjajo številko 2897 Romov, omenja pa se tudi številka okoli 4000 ljudi v eni sami usodni noči (t. i. *Zigeunernacht*). Skupaj je v uničevalnem taborišču Auschwitz umrlo okoli 21.000 Romov in Sintov, ki so jih pripeljali iz 14 evropskih držav. Masakre nad njimi so izvajali tudi v drugih koncentracijskih taboriščih. Žal dokončne številke žrtev genocida nad Romi še vedno ne poznamo. Po najbolj verodostojnih ocenah se število žrtev porajmosa giblje med 220.000 in 500.000 žrtvami. Te podatke navajajo predvsem francoske ustanove, ki se ukvarjajo z raziskovanjem genocida nad Romi.¹¹

V jedru nacistične ideologije je bila pogubna vizija rasno čiste družbe: kruta oblika družbenega, genetskega in prebivalstvenega nadzora, s katero je uničila vsakega posameznika, ki ni zadovoljeval njenih ozkih definicij popolnosti. Na prvem mestu so bili Judje, v smrtonosno zanko nacistične ideologije pa so bili ujeti tudi Romi, Slovani, homoseksualci, duševno in telesno prizadeti ter politični disidenti. Nacisti so verjeli, da »nekoristna usta« (kronični bolniki ter duševno in telesno prizadeti) nimajo pravice do življenja. 1. septembra 1939 je Hitler podpisal odlok, s katerim se takim posameznikom »podari« pravica do smrti. S t. i.

11 Poročilo francoske tiskovne agencije AFP z dne 2. avgusta 2014, ki ga je povzela tudi STA.

evtanazijskim programom (»milostno ubijanje«) so nacisti pobili stotine tisočev ljudi s plinom ali s smrtonosno injekcijo. V letih 1940 in 1941 so bila po vsej Nemčiji vzpostavljena posebna središča za likvidacijo duševnih in kroničnih bolnikov. Prav v teh središčih so bile skonstruirane prve nepredušno zaprte plinske celice. Te celice, urejene tako, da so bile videti kot prhe, so služile kot prototip plinskih celic za množično uničevanje, ki so jih kasneje uporabljali v nacističnih taboriščih smrti.

Po letu 1941 so množični poboji Judov, Romov, Slovanov in vojnih ujetnikov za naciste postali pomembna naloga. Med letoma 1942 in 1945 so nacisti izvedli množične poboje s hladno industrijsko učinkovitostjo. Še štiri milijone Judov so pregnali z njihovih domov in jih z vlaki odpeljali v koncentracijska taborišča. Mnogi so umrli na poti, druge so pokončali s plinom, streljanjem, s tepežem, stradanjem ali jih z delom izmučili do smrti. Le redki so preživeli. Velja omeniti, da so nacisti imeli pravno podlago za množično uničevanje Judov, Romov, Slovanov in drugih »manj vrednih ljudi« (ras) v t. i. nürnberških zakonih¹² iz leta 1935. Rasna zakonodaja je zajemala državnopravni in dedno-biološki vidik rasne problematike. Ta zakonodaja je bila podlaga za največji genocid v zgodovini človeštva. Nürnberški rasni zakoni Judov (in posredno tudi Romov) niso obravnavali kot nemških državljanov, Judi se niso smeli poročati z arijci in niso smeli izobešati nemške zastave. Očitno se vse bolj pozablja, da so Rome nacisti med drugo svetovno vojno preganjali na podlagi rasne zakonodaje prav tako kot Jude. Žal je genocid nad Romi doslej priznalo le malo držav, in to kljub temu, da so bili na primer v največjem taborišču smrti Auschwitz-Birkenau Romi tretja največja skupina žrtev. Iz tega taborišča so znani primeri krutega dvojnega gledanja na romske zapornike. Tako je Rudolf Höss,¹³ poveljnik te »tovarne smrti«, svojim zapornikom izražal celo naklonjenost, v njih je videl otroke, svoje ljubljence. Odraslim je na poti proti plinskim celicam delil salamo, otrokom pa je mesec pred njihovo

12 *Nürnberški zakoni*: s tem izrazom označujemo dva zakona, ki sta bila razglašena 15. septembra 1935 na strankarskem dnevu nacistične stranke NSDAP. Z zakonom o državljanih rajha so bili vsi nemški državljani judovske vere ali z dvema starima staršema judovske vere degradirani na ljudi z omejenimi pravicami. *Zakon o zaščiti nemške krvi in nemške časti* je prepovedal in kaznoval zakonsko zvezo med Nejudi in Judi. Preganjanje Judov je s tem dobilo pravno podlago. Zakona sta bila tudi temelj za kasnejšo radikalno rasno politiko, ki je vodila v genocid nad Judi, Romi, Slovani in drugimi manj vrednimi rasami ter določenimi kategorijami ljudi (homoseksualci, umsko prizadeti). Geslo dneva NSDAP v Nürnbergu se je glasilo *Strankarski »dan svobode«*.

13 Rudolf Franz Ferdinand Höss (25. 11. 1900 – 16. 4. 1947), član NSDAP in SS, poveljnik uničevalnega taborišča Auschwitz. Höss je »dokončno rešitev judovskega vprašanja« dosledno izpolnjeval, v Auschwitzu je dal zgraditi plinske celice in krematorije, v katerih je bilo mogoče v eni uri ubiti okoli 2.000 ljudi. Tik pred osvoboditvijo taborišča je zbežal v Nemčijo, vendar so ga pozneje ujeli in ga obsodili na smrt z obešenjem. Obsodba je bila izvršena 16. aprila 1947 le nekaj metrov od krematorija v osrednjem delu taborišča Auschwitz.

likvidacijo zgradil igrišče. Dr. Mengele¹⁴ je otrokom prinašal sladkarije, da bi jih s tem odvrnil od spominov na njihove starše. A za Rome ni bilo usodno samo uničevalno taborišče Auschwitz. Zelo znani so na primer množični poboji Romov z območja nekdanje Jugoslavije. Že v začetku novembra 1941 so blizu Beograda¹⁵ postrelili več tisoč srbskih Romov (skupaj z Judi). Judi so šli v smrt zelo mirno, celo dostojanstveno, stoje, medtem ko so Romi na veliko kričali in se neprestano premikali.¹⁶ Leta 1942 so se začele množične deportacije Romov v koncentracijsko taborišče Jasenovac, ki ga je ustanovila kvizlinška hrvaška država NDH. Redki preživeli so po vojni pred komisijami za popis žrtev ustaškega režima na Hrvaškem pripovedovali, da so dnevno pripeljali od šest do dvanajst vagonov. Rome so raztovorili pred taboriščem po tleh. Ustaši so najprej izložili moške in jih gnali naprej, češ, da jih peljejo na prisilno delo v Nemčijo. Romi so morali prepevati: »Pavelić, naj živi tvoja roka, ki ubija srbskega razbojnika.« Število romskih deportirancev je iz dneva v dan naraščalo, kmalu v taborišču Jasenovac zanje ni bilo več prostora, zato so ustaši izvajali množične usmrtitve. Množično »klanje« se je preselilo v majhno bosansko vasico Gradina pri Savi. Žrtve so prevažali tudi z rečnimi vlačilci, odvažali so tudi otroke. Največji grobovi, ki so jih morale izkopati žrtve same, so bili dolgi 70 metrov, široki 4–6 metrov, globoki 2–3 metre. Rome, ki so bili določeni za poboj, so privedli na razdaljo 20 metrov od grobov, nato so jih ustaši pretepali z macolami in »klali«. Iz teh množičnih usmrtitev so se ustaši vračali okrvavljeni, krvavih rok, v s krvjo prepojenih oblačilih. Število pobitih Romov se giblje med 80.000 in 100.000.¹⁷ Jasenovac je bil ena od grobnic romskega prebivalstva s širšega jugoslovanskega območja, ne samo iz hrvaške kvizlinške države

14 Josef Mengele, 16. 3. 1911 – 7. 2. 1979, nemški nacistični zdravnik in častnik SS. Najbolj poznan po svojem delu v koncentracijskem taborišču Auschwitz. Tam je izvajal selekcijo taboriščnikov in brutalne medicinske poskuse, ki so temeljili na rasnem in genetskem področju.

15 Gre za taborišče *Sajmište*, ki so ga Nemci imenovali *Judenlager Semlin*, hrvaška oblast pa *Jevrejski logor Sajmište*. Taborišče je bilo ustanovljeno na levem bregu reke Save, nasproti savskega mosta, na kraju, kjer je bil 11. septembra 1937 odprt prvi beograjski sejem. Bilo je nekaj kilometrov oddaljeno od Zemuna, na ozemlju, ki je po aprilski okupaciji Jugoslavije leta 1941 pripadlo kvizlinški Neodvisni državi Hrvaški (NDH). Prostor za taborišče je Nemcem odstopila hrvaška država, uprava taborišča pa je bila v rokah SS. Taborišče Sajmište je delovalo med oktobrom 1941 in julijem 1944. Decembra 1941 so tja pripeljali večjo skupino, okoli 500 Rominj in otrok. Večino so januarja in marca 1942 izpustili. Rome so ubijali tudi v taborišču na Banjici, ki ga je pod nadzorstvom gestapa upravljala specialna policija srbskega voditelja Milana Nedića. Taborišče *Banjica* pri Beogradu je bilo ustanovljeno 5. julija 1941 in je delovalo do 7. septembra 1944. V njem so izvajali tudi množične usmrtitve pripadnikov narodnoosvobodilnega partizanskega gibanja, ne samo Judov in Romov. V Sajmištu in na Banjici so za množične usmrtitve uporabljali tudi posebno predelano policijsko vozilo s plinom za ubijanje.

16 Ivanec 2011, str. 458.

17 Rinaldo DIRICCHARDI MUZGA, *Tudi bog je umaknil svoj pogled od Ciganov/Romov*, Društvo Romski informacijski center Slovenije Anglunipe, Ljubljana 2011, str. 75.

NDH. V tej državi je bilo med letoma 1941 in 1945 ubitih tudi 74.762 otrok, mlajših od 14 let. Največ je bilo Srbov (42.791 otrok), na drugem mestu so bili Romi (5.737 otrok), na tretjem muslimani (5.434 otrok) in na četrtem Judi (3.710 otrok). Preostali ubiti otroci so bili hrvaškega rodu in so bili v glavnem žrtve pobojev pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja, največ z območja Kozare leta 1942.¹⁸

Med letoma 1939 in 1945 so nacisti pobili skoraj 500.000 Romov, po novejših ocenah celo okoli 600.000.¹⁹ Po stereotipu nacistične propagande so bili Romi (tudi Sinti in drugi »Cigani«), tako kot Judi, potepuhi, kriminalci in paraziti. Genocid nad Romi imenujemo tudi *porajmos* ali *porrajmos* in se je začel na veliko izvajati predvsem po 16. decembru 1942, ko je Heinrich Himmler ukazal deportacijo vseh »Ciganov« iz rodu Romov in Sintov, ki so prebivali znotraj meja tretjega rajha. Njegov dekret (*Auschwitz-Erlass*) je naročal množične, skupinske deportacije in popolno uničenje etnične manjšine Romov in Sintov. Z nemško natančnostjo so začeli odlok takoj uresničevati in so naloge tudi dosledno izpolnili. Največ Romov in Sintov je bilo ubitih v taborišču Auschwitz-Birkenau, med njimi tudi Romi balkanskega izvora. Sicer pa je nacistični ekspert za rasno politiko in varnost Reinhard Heydrich²⁰ že leta 1939 odločil, da je treba Rome relocirati na Poljsko. Nacistične *Einsatzgruppen* so potem v okupiranih vzhodnih delih Evrope na veliko uničevale in kruto pobijale Rome. Pri njihovih množičnih deportacijah in uničevanju so sodelovali tudi oblastni organi okupacijskih oblasti in domačih marionetnih režimov v Franciji, Romuniji, Ukrajini, Srbiji (množične usmrtitve Romov v beograjskem Sajmištu), Italiji, v baltskih državah, na Poljskem, Madžarskem in Hrvaškem. Ustaška NDH se je sistematičnega reševanja romskega vprašanja lotila leta 1942 in do konca tega leta z njim bolj ali manj uspešno opravila. Genocidu je ubežalo le nezatno število Romov s Hrvaške, največ so jih ubili v taborišču Jasenovac. Veliko Romov je končalo tudi v getih, na primer v Varšavi in Lodžu.²¹

Heinrich Himmler, eden glavnih organizatorjev in izvajalcev nacističnega genocida, šef nacističnih koncentracijskih taborišč in velik borec proti

18 Dragoje LUKIĆ, *Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Muzej žrtava genocida, Beograd 2000; spletna stran *Jastrebarsko 1942: Udruženje djece logoraša, njihovih potomaka i poštovalaca*, <http://www.genocid.info/> [19. 12. 2014].

19 Nekatere študije navajajo, da naj bi bilo romskih žrtev po neuradnih podatkih celo milijon in pol.

20 Reinhard Heydrich (7. 3. 1904 – 4. 6. 1942), nacistični politik, od leta 1929 tesen sodelavec Heinricha Himmlerja in kasnejši šef SD (varnostna služba), guverner Češke in Moravske ter visoki častnik SS.

21 Marjan TOŠ, *Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst*, v: *Romi v gibanju*, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2013, str. 39–40.

»romski kugi«, si je kot po tekočem traku izmišljal protiromske zakone in dekrete za množično uničevanje Romov. Leta 1941 je predlagal kriterije za označevanje rasne čistosti za »Cigane« (to ime so indijske nomadske skupine v Evropi dobile pred več stoletji, v 19. in 20. stoletju je ta izraz označeval človeka, izločenega iz družbe, še danes pa je izraz razširjen v jeziki vseh evropskih narodov); predlagal je, da se »Cigana« genealoško razišče do treh generacij in se ga klasificira po treh kriterijih: za čistega Cigana, za več kot pol Cigana ali za manj kot pol Cigana in za Necigana. 16. decembra 1942 je objavil, da so tudi Romi zreli za *Sonderbehandlung*, torej za »posebni tretma«, kar je pomenilo deportacijo v taborišča smrti. Največ jih je končalo v taboriščih Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Chełmno (nem. Kulmhof; novembra 1941 so v to taborišče pripeljali 5.000 Romov z Gradiščanskega, s katerimi so ravnali huje kot z Judi²²), Mauthausen, Buchenwald, Dachau in Bergen-Belsen. Romi so v taborišču smrti Auschwitz-Birkenau morali nositi temen trikotnik, na roke pa so jim vtetovirali črko Z. Zanje je zabeležena najvišja stopnja umrljivosti med vsemi taboriščniki: 19.300 jih je tam izgubilo življenje. Od tega jih je v plinskih celicah umrlo 5.600, preostalih 13.700 pa od lakote, bolezni ali zaradi medicinskih poskusov. 15. novembra 1943 je Himmler Rome tudi uradno izenačil z Judi in s tem se je začelo še »končno reševanje romskega vprašanja«. Veliko Romov in Sintov so postrelili in ubili že med potjo v taborišča smrti, velikokrat se je zgodilo, da so jih zamenjali z Judi ali jih popisali kot Jude, saj so menili, da sta Jud in Rom tako ali tako kriminalca in manj vredna človeka, zato je vseeno, kot kaj jih popišejo. Zaradi tega so dosedanja seznama s podatki o številu romskih žrtev še vedno nepopolni, številke pa netočne, med drugim tudi zato, ker v nekaterih državah pred začetkom druge svetovne vojne sploh niso vodili evidence pripadnikov romske skupnosti. Med temi državami je bila tudi Kraljevina Jugoslavija. Čeprav viri večinoma navajajo, da je genocid nad Romi, ki ga označujemo tudi kot pozabljeni holokavst, terjal okoli pol milijona žrtev, pa natančnejše število žrtev med Romi in Sinti ni znano. Posebej je treba omeniti genocid nad Romi v vichyjski Franciji, saj je bilo v francoskih koncentracijskih taboriščih zaprtih vsaj 30.000 Romov. Zapirati so jih začeli aprila 1940. Leta 1942 so jih deportirali v Nemčijo, na vzhodno ozemlje ali pa v Natzweiler-Struthof v Alzaciji. Rome so zaposlovali tudi v Renaultovih avtomobilskih tovarnah. Žal je tudi za francoske Rome večina dokumentacije uničena in natančnejših podatkov ne poznamo. V Auschwitz so poslali tudi belgijske Rome in v konvoju »Z« z dne 15. januarja 1944 jih je od 351 preživel samo 11, vsi preostali so bili uničeni.²³

22 Ivanec 2011, str. 458. Romi z Gradiščanskega so v tem taborišču živeli v getu, obdanem z dvojno žico, in to v posebnem »ciganskem« rezervatu.

23 Ibid., str. 459.

Treba je opozoriti, da so bili Romi v taboriščih tudi med najbolj pogostimi žrtvami medicinskih eksperimentov: mnogim so vbrizgavali strupe, jih sterilizirali, izpostavljali so jih strupenim plinom, ekstremno visokim ali nizkim temperaturam, lakoti, številnim boleznim in brutalnemu mučenju. Dr. Josef Mengele, imenovan tudi »angel smrti«, je še posebej užival pri poskusih z romskimi otroki. Najbolj znani so poskusi z dvojčki, včasih je dvojčka zašil skupaj, včasih ju je ubil, da je lahko izvajal obdukcije. Tudi kastrirali so jih. Največ Romov pa je seveda končalo v plinskih celicah, pri čemer je zanimivo, da so nacisti prve Rome s plinom pokončali že na začetku leta 1940, ko so v Buchenwaldu prvič testirali smrtonosni plin ciklon B. Test je seveda »uspel« in vseh 250 romskih otrok je umrlo.

Genocid nad slovenskimi Romi in Sintii

Pred drugo svetovno vojno je v tedanji Dravski banovini (jugoslovanski Sloveniji) živelo dobrih tisoč Romov in okoli sto Sintov na Gorenjskem.²⁴ Italijanske okupacijske oblasti med okupacijo Slovenije na svojem okupacijskem območju Romov sicer niso načrtno preganjale, a so kljub temu že leta 1941 opozarjale, da je treba razmisliti o internaciji Romov, saj da »gre za družbeno nevarne 'cigane', ki so vsi slovanskega izvora ter brez definiranega državlanskega statusa, za katere se predlaga internacija v koncentracijskem taborišču«. Nastali so konkretni predlogi za internacijo Romov, ki so se zadrževali na območju vzhodne italijanske meje ter na okupiranih območjih. Z dne 23. julija 1942 je znan telegram prefekta Terama, ki je zunanje ministrstvo obvestil o internaciji večje skupine Romov z območja Ljubljane: »78 Ciganov, ki so sem prispeli 22. julija zjutraj, je bilo prijatih in interniranih v koncentracijskem taborišču Tossicia. Seznam prijatih sledi. Ob tej priložnosti potrjujem tudi, da v provinci ni več možnosti sprejema drugih Ciganov.« V Tossicii, majhnem mestu v provinci Teramo, so bili poleti 1942 že zaprti tudi drugi Romi. Iz seznama 78 Romov iz Ljubljane je mogoče razbrati, da so izhajali iz sedemnajstih družin, med njimi je bilo 53 otrok, od tega 32 mlajših od 10 let. Tudi romski otroci so bili obravnavani kot »družbeno nevarni elementi«.

Romi so bili zaprti tudi v taboriščih Gonars in Chiesanuova di Padova. Zdravnik v Gonarsu dr. Cordara se spominja zaprtih Romov: »... Cigani.

24 Leta 1931 so med splošnim popisom prebivalstva v novomeškem okraju našteali 225 Romov (uporabljen je izraz Cigani), v Kočevju pa 40. V *Krajevnem leksikonu Dravske banovine* iz leta 1937 je posebej omenjen romski zaselek Kanižarica pri Črnomlju, ki »šteje osem hiš«. V Prekmurju je po podatkih omenjenega popisa živelo 833 Romov (tudi zanje je dosledno uporabljen izraz Cigani). Ohranjen je tudi popis Romov - Sintov iz Begunj na Gorenjskem iz leta 1941, kjer so bili Sintii zaprti in od tam kasneje odpeljani v Srbijo. Našteti so bili 107 oseb; prim. Pavla ŠTRUKELJ, *Romi na Slovenskem*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980, str. 61.

Bili so zelo čisti in niso bili okuženi z garjami, ušmi in podobnimi zadevami kakor drugi zaporniki. Bili so samo žalostni, ker niso smeli naokrog, vendar so se tolažili z igranjem in prepevanjem ter so zabavali druge zapornike s svojimi igrami.« O Romih, zaprtih v Gonarsu, pričajo tudi sezname mrtvih in rojenih, med katerimi je bila deklica Marija Brajdič, rojena 27. 2. 1943 in umrla 18. 3. 1943 zaradi »močne atrofije«, torej zaradi podhranjenosti, ki sta ji bili z materjo izpostavljeni v taborišču. Enaka usoda je čakala tudi Kristino Levakovič, hčerko Frančiške in Angela Hudoroviča; deklica se je rodila 6. 1. 1943 in je zaradi »atrofije« umrla 27. 2. 1943. Med imeni umrlih na spomeniku na pokopališču v Gonarsu je tudi 18-letni Anton Hudorovič, ki je 20. 4. 1943 umrl v taborišču Chiesanuova di Padova zaradi zastrupitve.

Drugačne so bile razmere na nemškem okupacijskem območju (slovenska Štajerska in Gorenjska) in v Prekmurju, ki so ga po kratkotrajni nemški okupaciji zasedli Madžari. Nemci so za Prekmurje pripravili načrt za »preselitev Ciganov«, a ga niso izvedli, ker so oblast prej predali Madžarom. Ti so zaostriili politiko do Romov v pokrajini ob Muri, prepovedali so jim rejo psov, uporabo dvokoles, v romskih naseljih so uvedli dnevno in nočno dežurstvo. Ko je madžarskim oblastem začelo primanjkovati delavcev, so morali na delo tudi Romi (znan je primer prisilnega dela Romov iz Pušče v Sopronu, nekaj so jih na prisilno delo iz Prekmurja transportirali tudi v Nemčijo). Kot poudarja Franc Kuzmič, doslej ni bilo ugotovljenih primerov deportacij prekmurskih Romov v nemška koncentracijska taborišča ali v ustaško taborišče Jasenovac.²⁵ Med žrtvami v Auschwitzu ni mogoče najti nobenega prekmurskega Roma, bili pa so ustreljeni kot talci v Turnišču. Slovenski Romi (in tudi Sinti) so bili žrtve holokavsta, ki so ga izvajali nemški nacisti. Med žrtvami genocida nad Romi je bilo veliko otrok, ki so bili »poskusni zajčki« Mengelejevih medicinskih poskusov. Okoli 300 Romov je bilo pobitih ali odpeljanih v gestapovske zapore Begunje na Gorenjskem in v zbirališče Št. Vid pri Ljubljani, od koder so jih vozili v taborišča po Evropi, tudi v največje ustaško taborišče Jasenovac na Hrvaškem.²⁶ Čeprav tragična usoda slovenskih Romov in

25 Franc KUZMIČ, Holokavst in prekmurski Romi, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, ur. Nuša LEŠNIK, Marjan TOŠ, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2013, str. 74.

26 Primarnega vira, ki bi potrdil omenjene številke, (še) ni, tako da podatek temelji zgolj na ocenah. Kljub temu da naj bi nacistična (in tudi hrvaška ustaška) oblast izvajala množične usmrtitve brez predhodnih seznamov Romov, pa novejša raziskave potrjujejo, da so ti sezname vendarle obstajali. Kljub prikrivanju ustašev v zvezi z množičnimi usmrtitvami v taborišču Jasenovac se je veliko teh dokumentov ohranilo (največ jih je na voljo v Muzeju žrtev genocida v Beogradu). Tako je na voljo tudi uradni popis Romov, ki ga je izvedlo Ministrstvo za notranje zadeve pod št. 13542 dne 3. julija 1941 v Zagrebu. Kot prvi ukrep zoper Rome se navaja popis vseh Romov (uporabljen je izraz Cigani) na ozemlju Neodvisne države Hrvaške. Popis je bilo treba izdelati v treh primerkih oziroma

Sintov med drugo svetovno vojno še ni docela raziskana in znanstveno zgodovinopisno obdelana, lahko z gotovostjo pritrdimo raziskovalcu dr. Vaneku Šiftarju, da se je razlikovala po okupacijskih območjih in da je najbolj dokumentirano preganjanje Sintov na območju Gorenjske, ki jo je okupirala Nemčija. Kmalu po aprilski okupaciji leta 1941 so namreč Nemci zaprli vse Sinte z Gorenjske in Koroške v begunska taborišča in jih od tam poslali v taborišča »na jug« ter tako rešili »cigansko vprašanje«. Raziskovalec in publicist Rinaldo Diricchardi Muzga²⁷ navaja, da je bilo na Gorenjskem ubitih 400 Sintov v koncentracijskih taboriščih in 350 ustreljenih v osvobodilnem boju; le 50 se jih je po končani drugi svetovni vojni vrnilo na Gorenjsko.²⁸

Ko govorimo o žrtvah med Romi na Slovenskem, ne smemo pozabiti, da so že leta 1942 tudi partizani pobili štiri večje skupine Romov, skupaj z ženskami in otroki. Prvi pomor sta izvršili dve četi Šerčerjevega bataljona 10. maja 1942 v Gabrju pri Mačkovcu, ko sta bili pobiti dve skupini Romov. Prva je štela več kot deset pripadnikov, druga pa skoraj petdeset.²⁹ Drugi večji pomor Romov se je zgodil sredi maja 1942 v soteski lške pri lški vasi. Sodeč po zapiskih izžanskega župnika Janeza Klemenčiča,³⁰ so partizani tedaj usmrtili 43 Romov. Kot potencialne ovaduhe so partizani v tem času pod Krimom poslali v smrt družine Romov iz Vrbljen in Podpeči. Na Notranjskem so partizanske enote na osvobojenem ozemlju usmrtilе vsaj 70 Romov.³¹ Tretji pomor Romov se je zgodil konec maja

izvodih. En izvod je ostal organu, ki je popis izvedel, drugi izvod je moral dobiti pristojni veliki župan, tretjega pa Ministrstvo za notranje zadeve. »Vse Cigane, ki so med svetovno vojno pobegnili na območje NDH, se takoj izžene preko državnih meja.«; prim. Nezavisna država Hrvatska, 3. srpnja 1941, Cigana popis. Ministarstvo unutrašnjih poslova, br. 13542, Pr. M.U.P., Zagreb 1941. Gl. tudi Diricchardi Muzga 2011, str. 74.

27 Avtor med drugim opozarja na ukaz iz leta 1942, po katerem so morali vse »ciganske« osebe, tudi mešance, na območju rajha aretirati in odpeljati v Auschwitz. Poveljnik tega taborišča Höss se v svojih avtobiografskih zapisih spominja, da jih je julija 1942 v zvezi s tem obiskal tudi Heinrich Himmler: »Pokazal sem mu cigansko taborišče. Pregledal ga je zelo temeljito, videl je tudi utesnjene bivalne barake, ki so me vedno pretresle, spominjale so me na gobavce, ki sem jih enkrat videl v Palestini, na shuššana otroška telesa z velikimi luknjami v zapečeni koži, ki se jih je lahko videlo, ter njihovo počasno gnitje živega telesa. Umrljivost v celotnem taborišču je bila relativno nizka. Toda umrljivost otrok je bila izredno visoka. Ne verjamem, da so novorojenčki v prvih nekaj tednih preživel. (Himmler) je vse to skrbno in realno pregledal – in nam ukazal, da se jih uniči tako kot med Judi, kar se je izkazalo za izredno uspešno delo.«; Diricchardi Muzga 2011, str. 71.

28 Številka o umorjenih Sintih z Gorenjske se zdi pretirana in je doslej z dokumenti ni bilo mogoče potrditi.

29 Renato PODBERSIČ, *Žrtve revolucije med Romi na Slovenskem (povzetek)*, rokopis, arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2014, str. 1.

30 Janez KLEMENČIČ, Ciril MILAVEC, Filip ŽAKELJ, *Revolucija pod Krimom*, Buenos Aires 1973.

31 Ferdo GESTRIN, *Svet pod Krimom*, Znanstvenoraziskovalni center SAZU,

1942 v bližini Sodražice, kjer so partizani aretirali skupino potujočih Romov med njihovo tradicionalno selitvijo iz kraja v kraj. Pripravili so proces pred partizanskim sodiščem, jih obtožili izdaje v korist italijanskih okupatorjev ter jih nato postrelili. Med procesom pred partizanskim sodiščem so priznali, da so povedali Italijanom, kje se zbirajo partizani.³² Zadnji večji partizanski pomor Romov se je zgodil pri romskem naselju v bližini Kanižarice pri Črnomlju. Tam so partizani iz Belokranjskega odreda 19. julija 1942 pobili okoli šestdeset Romov iz omenjenega naselja. O tem govorijo tudi poročila italijanskih karabinjerjev iz Črnomlja. Glavni razlog za likvidacijo Romov naj bi bilo njihovo izdajanje Italijanom, o čemer pa ni dovolj trdnih dokazov. Poznavalci razmer menijo, da je šlo za vojni zločin partizanov nad Romi in ne za genocid, saj slovenske oblasti niso nikoli načrtno ubijale Romov. Torej niso zagrešile holokavsta, kot je bilo doslej zabeleženo v delu slovenske publicistike. V uradni bazi podatkov o žrtvah vojne 1941–1945 in zaradi nje, ki jo vodi Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, je evidentiranih 186 primerov smrtnih žrtev vojne med Romi, večinoma civilistov. Med Romi je tudi sedem padlih partizanov. Po podatkih Inštituta za novejšo zgodovino je nemški okupator zakrivil smrt 93 Romov. Zbrani podatki se več kot očitno ne ujemajo z dejanskim številom žrtev genocida nad Romi, ki bodo znane šele po zaključenih raziskavah in analizi zbranih najnovejših podatkov, ko bo znana celovita slika tega do nedavnega pozabljenega tragičnega poglavja novejše zgodovine.

Zanikanje ali pozaba?

Po končani vojni leta 1945 je bil genocid nad Romi potisnjen v pozabo. V ospredju so bila vprašanja o holokavstu nad Judi in njegovih posledicah, medtem ko genocid nad Romi in Sinti v javnem diskurzu sploh ni bil priznan. Dalj časa se o njem niti ni govorilo in celo povojni nemški uradniki so »romsko vprašanje« pripeljali do zaključka, da so nacisti sledili zakonom, ki so bili v veljavi še pred vojno in uzakonjeni zato, da bi sankcionirali kriminalce in lopove.³³ Trajalo je precej let, da so se romske organizacije javno oglasile in da je genocid nad Romi začel prihajati v javni spomin in diskurz. Nastajale so tudi prve znanstvene raziskave in študije o tej tematiki. Prve povojne romske organizacije so začele nastajati v Nemčiji. V nekdanjem koncentracijskem taborišču Bergen-Belsen se je 27. oktobra 1979 zbrala skupina nemških Romov, da bi se poklonili spominu romskim žrtvam holokavsta. Za organizacijo tega prvega večjega dogodka in spominske javne manifestacije so se združile tri skupine, in

Ljubljana 1993, str. 69.

32 Stane SEMIČ - DAKI, *Najboljši so padli 1*, Ljubljana 1971.

33 Toš 2013, str. 45.

sicer: Verband Deutscher Sinti, mednarodna Romani Union in neromska Die Gesellschaft für bedrohte Völker. Na manifestaciji so sodelovali tudi romski predstavniki iz Francije, Anglije, Švice, Skandinavije, Belgije, z Nizozemske, iz Jugoslavije, Grčije in Italije. Slavnostna govornica je bila Simone Weil, predsednica Sveta Evrope. Takrat so nemške oblasti prvič priznale, da je bil holokavst namenjen tudi drugim skupinam in ne zgolj Judom.³⁴ To je bil začetek organiziranih prizadevanj romskih organizacij, da bi bil priznan genocid nad Romi in Sinti, ki se je zgodil med nacistično vladavino v Nemčiji in okupirani Evropi. Že spomladi 1980 je štirinajst nemških Sintov in en Nемеc organiziralo osemdnevno gladovno stavko v Dachau. Dogodek so spremljali domači in tuji mediji, stavkajoči pa so se zavzemali za priznavanje nacističnih zločinov nad Romi in Sinti. Nemški politični vrh jim je zgolj verbalno pritrdil, pozitivna posledica tega dogodka v Dachau pa je bila, da so se začeli univerzitetni profesorji zanimati za romsko problematiko, tudi za medvojni genocid. Začelo se je organizirano raziskovanje, ki ga je močno pospešila ameriška televizijska nadaljevanka *Holokavst*. Oddaja je vplivala tudi na velik porast novih romskih in sintskih društev.³⁵ Gibanje za priznanje genocida nad Romi se je širilo in leta 1982 sta kancler Schmidt³⁶ in takratni vodja opozicije Helmut Kohl priznala, da je bilo preganjanje in uničevanje Romov in Sintov v času nacistične oblasti genocid. Molka in zanikanja je bilo s tem vsaj v povojni Nemčiji konec. Dalj časa je o genocidu nad Romi molčala Avstrija. Ta se je pač sklicevala na dejstvo, da je bila prva žrtev Hitlerjevega plenjenja Evrope. O genocidu nad Romi tudi v Avstriji ni bilo javnega diskurza, zgodovinopisje je dokaj pozno začelo obravnavati to tematiko. Šele leta 1988 je dunajska Rominja Ceija Stojka, ki je preživela nacistična koncentracijska taborišča, objavila spomine o grozodejstvih, ki so jih doživljali Romi.³⁷ 1. junija 1995 je avstrijski parlament sprejel zvezni zakon in ustanovil nacionalni fond

34 Ivanec 2011, str. 459; prim. Gabrielle TYRNAUER, *Svladavanje prošlosti: Nijemci i Cigani*, v: *Romi: interdisciplinarni prikaz*, ur. Diane TONG, Ibis grafika, Zagreb 2004, str. 91–104.

35 Ibid.

36 Helmut Heinrich Waldemar Schmidt (23. 12. 1918 –), nemški kancler, ki je bil na čelu socialno-liberalne koalicije med letoma 1974 in 1982. Med drugo svetovno vojno je bil častnik vojaškega letalstva. Nadrejeni so mu priznavali organizacijski talent in sposobnost za vodenje v težavnih situacijah – imel pa naj bi tudi neoporečno nacionalsocialistično obnašanje. Schmidt je bil sicer vnuk judovskega poslovneža in je veljal za »mešanca druge stopnje«. Njegova biografinja Sabine Pamperrien verjame, da je bil nekdanji kancler Schmidt v času tretjega rajha »kontaminiran z nacistično ideologijo«. Gl. Barbara KRAMŽAR, *Je bil Helmut Schmidt nacist?*, v: *Delo*, 5. 12. 2014, str. 28.

37 Njeni spomini so objavljeni v knjigi *Živimo v tajnosti (Wir leben im Verborgenen)*. Objava te knjige je pomenila prekinitev molka in tišine o Romih in njihovih medvojnih usodah v Avstriji, in to ne samo med večinskim neromskim prebivalstvom, pač pa tudi med Romi samimi. Ceija Stojka je bila rojena leta 1933 v Kraubathu na Štajerskem, njeni romski starši so bili trgovci s konji. Med vojno so vseh 200 sorodnikov njene družine deportirali v koncentracijsko taborišče.

za žrtve nacionalsocializma. Mednje so bili prišteti tudi Romi (Sinti). Leta 2000 se je Romom opravičila še Katoliška cerkev, leta 2004 pa so se ob 60-letnici osvoboditve nacističnega uničevalnega taborišča Auschwitz zvrstile številne komemorativne slovesnosti za vse žrtve holokavsta, tudi za Rome in Sinte.

Če na kratko povzamemo: ko je bilo druge svetovne vojne konec, so Romi – v nasprotju z drugimi evropskimi narodi, ki so trpeli za svobodo – ugotovili, da je bilo njihovo trpljenje zaman. Po vojni jih ni nihče čakal. Niso imeli države, v katero bi se lahko vrnili. Niso imeli doma. Njihovi tabori in združenja so bili uničeni, konji pobiti, klani in starešine – varuhi romske tradicije – eksterminirani. Bili so brez vsega. Goli in bos. In seveda – povsem nezaščiteni. Še huje: nikjer niso bili dobrodošli. Nihče jih ni hotel. Bili so eno izmed tistih ljudstev, ki so med drugo svetovno vojno najbolj trpela, toda po vojni jih ni nihče hotel za sosede. Ponavadi so rekli: ker so ljudje v nacističnih taboriščih trpeli in umirali, mi zdaj živimo v svobodi in miru! Romi so v nacističnih taboriščih trpeli in umirali, toda nihče ni nikoli rekel, da zato – zaradi njihovega žrtvovanja – zdaj živimo v svobodi in miru. Vsi so bili žrtve druge svetovne vojne. Le Romi ne. Romske žrtve je povojna Evropa ignorirala. Zapustila jih je pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej. V njih je spet videla le kriminalce. So za trpljenje po vojni dobili reparacije? Ne. So dr. Robertu Ritterju in njegovi najožji sodelavki Evi Justin sodili? Ne. So Rome poklicali kot priče na sojenje v Nürnberg? Ne. Je kdo pričal v njihovo korist? Ne. So jih sploh omenjali? Ne. Tudi sami Romi o svoji genocidni izkušnji niso govorili. A po drugi strani – nihče jih ni hotel poslušati. Vsi so slišali za holokavst – za nacistično eksterminacijo Judov ..., za »končno rešitev judovskega vprašanja«. Toda nihče ni slišal za porajmos, kot so Romi poimenovali nacistično eksterminacijo Romov ..., »končno rešitev romskega vprašanja«.³⁸ Trajalo je torej skoraj 60 let, da so se stvari premaknile. A 2. avgust še vedno ni »de jure« mednarodni dan spomina na porajmos. Evropski parlament je namreč večkrat pozval Svet Evrope, da naj prizna genocid nad Romi. Zelo aktivna so bila prizadevanja nekaterih evropskih poslancev v letih 2005 in 2008 in nazadnje je bil v zvezi s temi pobudami pripravljen predlog v obliki izjave o imenovanju 2. avgusta za mednarodni dan spomina na porajmos. Izjava, za katero je stala poslanka Livia Jaroka, je leta 2012 dobila premalo podpore evropskih poslancev, saj jih je zanjo glasovalo le 160. To je bilo občutno premalo in zadeva je zastala.³⁹ Pomemben premik se je zgodil šele 15. aprila letos,

38 Marcel ŠTEFANČIČ, jr., Porajmos. Kako je Evropa izdala Rome, v: *Mladina*, 26. 11. 2006, številka 47.

39 Elektronsko sporočilo Maje Kezunović Krašek iz pisarne evropske poslanke v Evropskem parlamentu Tanje Fajon z dne 2. oktobra 2013, arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. 2. avgust je kot spominski dan na žrtve genocida nad Romi že leta 1972 razglasila mednarodna organizacija Gypsy World Federation.

ko je Evropski parlament sprejel resolucijo, s katero je genocid nad Romi med drugo svetovno vojno uradno priznal kot zgodovinsko dejstvo. Z resolucijo je države članice pozval tudi, naj ta genocid uradno priznajo in da bi moral biti obeležitvi spomina na žrtve genocida nad Romi med drugo svetovno vojno posvečen poseben evropski dan, imenovan evropski dan spomina na holokavst nad Romi.⁴⁰

Na državni ravni so posamične pobude, da se ta dan dejansko obeležuje kot spomin na romske žrtve genocida, vse bolj pogoste. Uradno ga že obeležujejo na Madžarskem in na Poljskem, leta 2014 smo ga s spominsko slovesnostjo pred nekdanjo mariborsko sinagogo prvič obeležili tudi v Sloveniji.⁴¹ Pobudnik organiziranja te spominske slovesnosti je bil Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, ki je bil pred nekaj leti tudi med prvimi slovenskimi institucijami, ki so začele uradno obeleževati spomin na žrtve holokavsta – šoe. Spominska prireditev ob 2. avgustu je bila organizirana v sklopu projekta *Kamnite solze* s podporo Mednarodne zveze za spomin na holokavst (IHRA).

Veliko pobud prihaja tudi od naše južne sosede Hrvaške in iz Srbije. Na zasedanju stalne konference romskih združenj Liga Roma v Beogradu so ob 2. avgustu pozvali vse romske skupnosti in vlade držav po vsem svetu, da omogočijo dostojno praznovanje tega spominskega dneva. To bi moral biti uradni dan spomina na romske žrtve genocida, za kar bi si morale najbolj prizadevati vlade vseh držav.⁴² Manjšinski poslanci v hrvaškem saboru so predlagali, da naj sabor sprejme sklep o obeležitvi tega dneva, kar bi pomenilo družbeno priznanje trpljenja Romov in Sintov med drugo svetovno vojno in obenem spodbudilo znanstveno raziskovanje genocida nad Romi. To je za Hrvaško zelo pomembno, saj so bile množične usmrtitve Romov izvedene tudi v njihovem največjem koncentracijskem taborišču Jasenovac. Hrvati ta spominski dan že obeležujejo od leta 2012, in to s slovesnostmi na romskem pokopališču Uštica pri Jasenovcu. Vasica Uštica je bila nekakšno preddverje taborišča Jasenovac in iz nje so vozili Rome na množične usmrtitve, mnoge pa so umorili kar v tej vasici. Na tem mestu je danes 21 grobišč.⁴³ A na žalost

40 <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2015-0095+0+DOC+XML+V0//SL> [30. 9. 2015].

41 Spominsko prireditev je pripravil Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor v sodelovanju z romskima društvoma Frekvenca, socialno-kulturno združenje nemirnih in aktivnih, in Terne Roma – Mladi Romi. Slovensko zunanje ministrstvo je ob 2. avgustu (2014, op. ur.), dnevu spomina na žrtve porajmosa, v posebnem sporočilu za javnost poudarilo, da naša država podpira prizadevanja, da se v Svetu Evrope 2. avgust določi kot evropski dan spomina na genocid nad Romi; http://www.mzz.gov.si/nc/si/medijsko_sredisce/novica/article/141/33865/ [19. 12. 2014].

42 Poročilo srbske tiskovne agencije Beta, Beograd, z dne 2. avgusta 2014.

43 FORUM.tm z dne 3. decembra 2014 (arhiv dostopen na <http://www.forum.tm/>).

tudi to obeleževanje ne gre brez delitev med romskimi organizacijami in združenji. Del teh organizacij obeležuje spominski dan 2. avgusta, ko prihajajo na slovesnosti tudi uradni predstavniki hrvaške države, del pa že dan prej s predstavniki svojih mest. Na Hrvaškem si prizadevajo, da teh delitev ne bi bilo več in da bi organizirali samo eno slovesnost 2. avgusta.

Po poimenskem seznamu žrtev taborišča Jasenovac, ki je bil narejen po vojni in se še vedno dopolnjuje, so v zavodu Spominski park Jasenovac objavili uradne podatke o številu romskih žrtev v tem taborišču. Doslej so našeli skupaj 16.173 oseb romske narodnosti (5.688 moških, 4.877 žensk in 5.608 otrok). Največje in najbolj množične usmrčitve so se zgodile sredi leta 1942. Tudi hrvaški znanstveniki in raziskovalci genocida poudarjajo, da genocid nad Romi ni dovolj raziskan in da objektivne raziskave o teh zločinih nastajajo v zadnjem desetletju. Ena takšnih je tudi delo Narcise Lengel-Krizman *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942*, ki jo je izdal Spominski park Jasenovac. V knjigi avtorica poudarja, da uradnih podatkov o vseh žrtvah genocida nad Romi med drugo svetovno vojno ni, sama pa pritrjuje številki 240.150 mrtvih. To številko je postavil Christian Bernadac, vendar vanjo niso vštete romske žrtve iz zbirnih taborišč, ki so jih organizirali zaradi kasnejših deportacij Romov v koncentracijska taborišča. Zato seveda tudi ta številka ni dokončna.

The humiliated, insulted, murdered and concealed

Marjan Toš¹

Historical studies have more or less comprehensively fulfilled their obligations regarding the discriminatory measures against the Jews and the later genocide of the Holocaust. However, questions about the genocide against the Roma and Sinti, which in Germany began before the genocide against the Jews, remains almost completely open. Yet, in 1886, German Chancellor Bismarck suggested the expulsion of all foreign “Gypsies” and in March 1899 the German *Gypsy Information Service* was founded as a part of the secret police. The aim of the service, which survived tsarist Germany, the Weimar Republic, and even operated in Hitler’s Third Reich was to register all Roma and control them. Following the First World War, the number of anti-Roma laws only increased, up to Hitler’s accession, when in Germany all civil rights of the Roma people were cancelled.

Organized deportations of the Roma began on 16 May 1940. The extreme measures against the Roma were intensified and spread to all regions of occupied Europe. According to Himmler’s order on 16 December 1942, all Roma had to be gathered in the Auschwitz-Birkenau concentration camp within a few weeks. This concentration camp was known especially for its medical experiments on the Roma, until the Nazis on the night of 2-3 August 1944 totally liquidated the “Gypsy family camp/ Zigeunerlager” (Roma part in Section BIIe of Birkenau) and murdered the last remaining Roma prisoners. In the Auschwitz destruction camp altogether 21 thousand Roma and Sinti from 14 European countries died. They were also massacred in other destruction and concentration camps: Treblinka, Chełmno, Mauthausen, Buchenwald, Dachau, Bergen-Belsen and in Jasenovac and Sajmište near Belgrade.

From 1939 to 1945, the Nazis killed almost 500 thousand Roma, according to the recent estimations, even 600 thousand. Unfortunately, the final number of dead from the Roma genocide is still unknown.

¹ Dr Marjan TOŠ, museum consultant, retired head of the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor, Lenart v Slovenskih goricah.

Romi na Hrvaškem v drugi svetovni vojni

Filip Škiljan¹

Uvod

Romi so v vseh državah, v katerih živijo, etnična skupina, ki ima glede na pripadnike drugih etničnih/nacionalnih skupnosti povsem drugačen status in oblike eksistence. V primerjavi z drugimi etničnimi skupnostmi se jih držijo etnostereotipi. Romi so se v 9. stoletju v Evropo priselili iz Indije; v evropsko socioprostorsko okolje je tako prišla raznolika etnična skupina, ki se je po načinu življenja, jeziku in barvi kože precej razlikovala od etničnih skupin domicilne populacije. Romi so bili na Hrvaškem v pisnih dokumentih omenjeni v 14. stoletju. N. Hrvatić navaja: »Romi živijo na območju današnje Republike Hrvaške več kot šest stoletij. Prvi pisni dokument, v katerem so omenjeni Romi, izvira iz leta 1362 iz Dubrovnika. Deset let kasneje (1373) se omenjajo v Zagrebu ...«.² Zdi se, da je v času turških vpadov v 15. stoletju del Romov potoval s Turki in da so pri tem ropali zapuščene hiše. Zapisano je bilo, da so leta 1469 Romi spremljali Turke v času ropanja Like in Krbave, leta 1470 pa območja Senja.³ Prvi Romi se v Istri in Kvarnerju omenjajo že v 16. stoletju. Pri frančiškanih tretjerednikih – glagoljaših v samostanu sv. Hieronima v Martinščici na Cresu so Romi konec 16. stoletja opravljali kovaška dela.⁴ Zaradi vse pogostejših krajev, ki so jih Romi od sredine 15. stoletja naprej zagrešili na območju današnje Hrvaške, se je o romskem nomadizmu začelo ustvarjati negativno stališče. Daniel Vojak piše, da je hrvaški sabor v 17. stoletju večkrat sprejel sklepe o pregonu Romov iz Zagreba, o prisilnem vodenju na delo, o tem, da jih bodo obesili, če jih bodo aretirali zaradi kraje, in podobno.⁵ Toda Vojak in drugi avtorji pišejo tudi o tem, da se je nekaterim

1 Dr. Filip ŠKILJAN, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za migracije in narodnosti, Zagreb.

2 Neven HRVATIĆ, Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturalnih odnosa, v: *Migracijske i etničke teme*, 20/4, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 2004, str. 369.

3 Danijel VOJAK, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.–1941.*, Romsko nacionalno vijeće – Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sara«, Zagreb 2013, str. 20.

4 Anđelko BADURINA, *Datja i pritja: primci i izdaci samostana franjevacca trećoredaca glagoljaša u Martinščici na otoku Cresu*, knjiga I (1578.–1618.), Reka 1995, str. 81, 87, 101, 115, 154, 158.

5 Vojak 2013, str. 20–21.

romskim skupinam in posameznikom v 17. stoletju uspelo dobro vključiti v hrvaško družbo. O tem priča primer iz Koprivnice: neki Rom je v Koprivnici sredi 17. stoletja služil kot huzar, neka Rominja pa je bila krstna botra v koprivniški rimskokatoliški cerkvi.⁶ Cesarica Marija Terezija je skušala izvesti integracijo Romov v hrvaško družbo, tako da bi se za stalno naselili, da bi bili dobri kristjani in da bi postali vojaki in poljedelci, zato je bil izpeljan t. i. jožefinski popis, da bi jih evidentirali. Romi so bili takrat popisani v štirih županijah (Sremski, Virovitiški, Križevški in Požeški). V teh štirih županijah je med letoma 1781 in 1783 živelo povprečno 1.066 Romov, največ na območju Virovitiške županije.⁷ V 18. stoletju so se pojavljali tudi na območju Dalmatinske Zagore in Suška, največ pa jih je bilo na območju današnje Slavonije. Po popisu, ki je bil izveden leta 1851 na območju Hrvaške in Slavonije, je bilo največ Romov na območju Vukovarja (497), Đakova (345), Osijeka (277) in Jastrebarskega (103).⁸ Iz popisov med letoma 1880 in 1910 je razvidno, da je bilo veliko Romov tudi v severni Hrvaški in da je vsako desetletje število zraslo.⁹ Po popisu iz leta 1910 je bilo vseh Romov na območju Slavonije in Hrvaške 12.267.

V obdobju med obema vojnama so bili Romi v nekaterih evropskih državah podvrženi najrazličnejšim vrstam represije. V Nemčiji so zbirali družinske »dosjeje« Romov in »dosjeje« posameznikov. Bavarska oblast je sredi julija 1926 sprejela *Zakon za boj proti Ciganom, klatežem in delomrznežem*, po katerem je bilo gibanje Romov omejeno. Marca 1933 so nemške dežele sprejele *Sporazum dežel o boju proti ciganski kugi*. Istega leta je bil sprejet zakon o sterilizaciji; do leta 1939 je bilo v program sterilizacije zajetih približno 500 Romov iz skupine »asocialnih«. Junija 1938 so v Nemčiji zbrali del Romov in jih transportirali v koncentracijska taborišča. Isto leto je bil ustanovljen *Centralni urad rajha za boj proti ciganski nadlogi*, konec leta pa je bil sprejet tudi *Dekret o boju proti ciganski nevarnosti*. Nemški znanstvenik Robert Ritter je rasno klasificiral Rome v šest skupin, leta 1939 pa so nemške oblasti prepovedale gibanje romskega prebivalstva na vojnih območjih. Nacisti so isto leto končali projekt sterilizacije Romov in začeli projekt evtanazije.¹⁰ Tudi druge evropske države so sprejemale ukrepe, s katerimi so hotele omejiti gibanje Romov. Italija je septembra 1940 sprejela odredbo o internaciji Romov na ustrezne lokacije. Ministrstvo

6 Hrvoje PETRIĆ, O marginalnim skupinama u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom pograničnom gradu: primjer Koprivnice, v: *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, ur. Tomislav POPIĆ, Društvo studenata povijesti »Ivan Lučić-Lucius«: Biblioteka Dies Historiae (Knjiga 1), Zagreb 2004, str. 66.

7 Vojak 2013, str. 25.

8 Ibid., str. 34.

9 Po popisu iz leta 1880 je bilo Romov 3.482, leta 1890 4.893, leta 1900 pa 7.207.

10 Vojak 2013, str. 43–47.

za notranje zadeve Madžarske je leta 1928 sprejelo dekret, ki je oblastem omogočal izvajanje racij med nomadskimi Romi dvakrat na leto, ker so se zbirali. Leta 1931 so Romom na Madžarskem omejili ukvarjanje s posli, povezanimi s trgovanjem, in leta 1938 z okrožnico Ministrstva za notranje zadeve določili, naj žandarska oblast vse Rome obravnava kot sumljive osebe. V Romuniji je pronacistična Železna garda leta 1941 predlagala prepoved zakonske zveze med Romi in Neromi ter getoizacijo Romov.

Kakor v drugih evropskih državah Romi tudi v Jugoslaviji niso bili preveč dobrodošli. Že državna odredba o Romih iz leta 1922 kaže, da so jih doživljali kot potepuhe, delomrzneže in razširjevalce nalezljivih bolezni. Resnost »ciganskega vprašanja« je opazna v mednarodnem predlogu o reševanju tega problema, ki so ga Ligi narodov skupaj poslali predstavniki Jugoslavije, Češkoslovaške, Avstrije in Madžarske. S tem predlogom je bilo predvideno izseljevanje Romov na »neke« otoke v Atlantskem in Tihem oceanu. Leta 1928 je Ministrstvo za notranje zadeve poslalo dopis županijskim organom, v katerem je bilo nomadstvo Romov ostro kritizirano. Leta 1940 je več okrajnih glavarstev menilo, da je treba Rome kolonizirati na nekem izoliranem jadranskem otoku, na primer na Mljetu. S pomočjo časopisov so hoteli ustvariti še bolj negativno sliko o Romih in banska oblast Banovine Hrvaške je sprejela vrsto odredb o omejevanju gibanja in selitvi Romov v mesta, od koder izvirajo.¹¹ Popisa prebivalstva, ki sta bila izvedena v obdobju med obema vojnama, v letih 1921 in 1931, kažeta na postopno rast romske populacije v Kraljevini Jugoslaviji. Iz popisa prebivalstva leta 1921 je razvidno, da je na območju Hrvaške in Slavonije živel 12.241 Romov. Največ jih je živel na ruralnih območjih, v mestih pa vsega 3 odstotke. Največje število Romov so zabeležili v Sremski županiji (4.585). Po popisu iz leta 1931 je bilo v Savski banovini 14.284 Romov, v Primorski banovini pa 215 (od tega 185 na območju današnje Bosne in Hercegovine). V Savski banovini je največ Romov živel v okrajih Županja, Đakovo, Slatina, Vukovar in Valpovo. Del Romov se je opredelil za pripadnike romunske narodnosti; v posameznih naseljih je tako tudi še danes. Po veroizpovedi je bilo v Kraljevini Jugoslaviji največ Romov muslimanov, potem pravoslavcev, najmanj pa je bilo rimokatolikov.¹²

Trpljenje Romov v NDH

Življenje Romov v medvojni Jugoslaviji se je končalo leta 1941 z vzpostavitvijo NDH, ki je pri reševanju »ciganskega vprašanja« nemudoma

11 Vojak 2013, str. 94–117.

12 Danijel VOJAK, Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske, v: *Migracijske i etničke teme*, 20/4, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 2004, str. 447–476.

začela uporabljati nemški vzorec. Ustaški režim je od 10. aprila 1941 težil k ustvarjanju »čistega hrvaškega življenjskega prostora«, najprej pa je bilo treba uničiti tiste, ki niso bili rasno primerni, v prvi vrsti Jude, Rome in Srbe. Že 30. aprila 1941 sta bili sprejeti *Zakonska določba o rasni pripadnosti* in *Zakonska določba o zaščiti arijske krvi in časti hrvaškega naroda*. Obe zakonski določbi sta bili kopiji nemških zakonov. Istega dne je bila sprejeta tudi *Zakonska določba o državljanstvu*. Vse tri zakonske določbe so bile neposredno uperjene zoper Rome in Jude. Z *Zakonsko določbo o rasni pripadnosti* je bilo natančno definirano, kdo je »arijec« in kdo ne. Z *Zakonsko določbo o zaščiti arijske krvi in časti hrvaškega naroda* je bilo prepovedano sklepanje zakonskih zvez med Judi in Romi ter pripadnikov drugih nearijskih ras¹³ s pripadniki arijskih ras. Po *Zakonski določbi o državljanstvu* je bila Romom in Judom odvzeta pravica do državljanstva. To pomeni, da nikogar, ki ni bil državljan NDH, ni štivila država, glede na to pa je bil izpostavljen vsakršnemu preganjanju.

Junija 1941 je bila ustanovljena politična komisija, ki je sprejemala sklepe v vseh dvomljivih primerih rasne pripadnosti. Zdi se, da Romi tej komisiji poizvedb niso pošiljali.

Rome z območja Hrvaške so ustaši popisali julija 1941. Popisovanje je potekalo po navodilih, ki jih je sprejelo Ministrstvo za notranje zadeve 3. julija:¹⁴ »Popis morajo opraviti občinska poglavarstva, redarstvena ravnateljstva in predstojništva mestnih redarstev na svojem območju. Popis je treba izdelati v treh izvodih, od katerih mora eden ostati pri oblasti, drugega je treba dostaviti pristojnemu velikemu županu in tretjega Ministrstvu za notranje zadeve«. Popisi za celotno Hrvaško niso ohranjeni, ohranjeni pa so na primer za območje Velike župe Zagorje. Tako imamo poimenske sezname Romov za občine Mihovljan, Mače, Đurmanec, Zlatar in Lobor. Na območju Zlatarja je bilo istočasno popisanih 94 Romov. V glavnem je šlo za Rome, ki so bili »potepuški«, kakor jih navajajo popisovalci iz občinskega poglavarstva. V Maču je bilo popisanih 83 Romov, v Mihovljanu 35, v okolici Loborja 18 in na ozemlju Đurmanca 46.¹⁵ Na območju Krapine so popisali 46 Romov v sedmih družinah.¹⁶ Takrat so popisali tudi 300 Romov na območju nekdanjega okraja Ludbreg (nekaj jih je živelo tudi v Italiji)¹⁷ in 51 v okraju

13 Arijskega porekla je človek, potomec prednikov, ki so pripadniki evropske rasne skupnosti ali tistih, ki so potomci te skupnosti zunaj Evrope (Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Školska knjiga, Zagreb 1978, str. 179).

14 Narcisa LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, Javna ustanova Spomen – področje Jasenovac, Zagreb – Jasenovac 2003, str. 35.

15 HDA, V. župa Zagorje, škatla 10, 55/1941, 34/1941.

16 HDA, V. župa Zagorje, škatla 10, 81/1941.

17 HDA, V. župa Zagorje, škatla 10, 15/1941.

Novi Marof.¹⁸ V popisu je navedeno, s čim se posamezni Romi ukvarjajo (večinoma je navedeno, da so potepuhi, zelo redko pa, da so izdelovalci korit, muzikanti, kovači ali konjski trgovci), zapisana sta njihova starost in spol. Prav tako se poudarja, kdo je glava družine – Romi so namreč grupirani po družinah –, poleg tega pa je navedeno še, ali je posamezni Rom živel na zemljišču koga drugega in je imel tam kolibo in ali je šlo za potepuha. Podoben popis je ohranjen tudi za občino Ivanska pri Bjelovarju; v njem je popisanih 32 družin s 154 člani.¹⁹

Posamezni Romi so zelo hitro po vzpostavitvi NDH od države zahtevali zaščito, ker so jih lokalne oblasti prikrajšale za državljanske pravice. Predstavniki 76 romskih družin iz Pitomače se je tako avgusta 1941 obrnil na Ministrstvo za notranje zadeve zaradi šikaniranja lokalne oblasti in prosil, da strokovna komisija potrdi njihove »rasne okoliščine«, ker se oni počutijo kot Hrvati in rimokatoliki. Trdil je tudi, da stanujejo v trajnih zidanih hišah in da ne pripadajo nomadskim skupinam. Okrajna oblast v Đurđevcu je odgovorila, da gre v tem primeru za Rome, katerih glavna poklica sta prodaja in zamenjava starih oblek po hišah ter da se izogibajo vojski s trditvijo, da so Cigani in ne Hrvati, da jim zaradi tega ni treba vstopiti v hrvaško vojsko.²⁰

Sprva je bilo mišljeno, da bi Rome in tudi Srbe kolonizirali zunaj meja NDH, z izbruhom oborožene vstaje poleti leta 1941 pa je ta zamisel zamrla.

Del Romov, še posebej na Kordunu, so pobili že leta 1941 med ustaškimi pogromi nad tamkajšnjimi Srbi. V okolici Karlovca, v vasi Ivanović Jarak, je bilo že 29. julija 1941 poleg številnih Srbov ubitih tudi 15 Romov. V ustaško-domobranski ofenzivi konec leta 1941 in v začetku leta 1942 je bilo ubitih 74 Romov iz Desnega Sredičkega, Stipana in Lasinje med Pisarovino in Vrginmostom, 24 Romov iz okolice Skakavcev in 41 Romov iz Popović Brda nedaleč od Karlovca.²¹

Splošni pregon Romov v NDH se je začel maja 1942. Po odločitvi, sprejeti 19. maja 1942, so morale okrajne oblasti zbrati vse Rome na svojem območju. Izvzeti so bili edino tako imenovani beli Cigani, po veroizpovedi muslimani, ki jih niso odpeljali v taborišče. Aretacije Romov so potekale med 19. majem in koncem julija 1942. Aretirane so bile velike skupine družin. Najprej so jih prepeljali v šolske zgradbe in na orožniške postaje ali jih zbrali na odprtem, potem pa so jih odvedli na železniške postaje.

18 HDA, V. župa Zagorje, škatla 10, 55/1941.

19 Lengel-Krizman 2003, str. 36.

20 Ibid., str. 33–34.

21 Ibid., str. 40–41.

Tam so jih natovorili na živinske vagonne in jih nato z vlaki odpeljali v koncentracijsko taborišče Jasenovac. V nekaterih slavonskih mestih so Rome prepričevali, da se bodo naselili na posestva prisilno izseljenih solunskih prostovoljcev, da bi jih lažje zvalili v vagonne za Jasenovac. Nekateri Romi, ki so stanovali bližje Jasenovcu, so do vhoda v taborišče prihajali z lastnimi vozovi, tam pa so jim jih odvzeli. O tem, koga vse so odpeljali v taborišče, v dokumentih iz tistega časa ni podatkov, ker ustaška ali lokalna oblast ni delala seznamov transportiranih Romov. Redka izjema je seznam 69 Romov iz Zagreba in okolice.²²

Da bi si lažje predstavljali, kaj se je dogajalo z Romi pri aretacijah, bomo opisali njihovo trpljenje v severni Hrvaški, v Istri, kjer je Rome internirala in preseljevala italijanska oblast, in v Medžimurju, od koder jih je madžarska oblast vozila v koncentracijska taborišča. Pri tem je treba vedeti, da so datumi in leta, navedena v pričevanjih, pogosto napačna.

Glede na popis iz leta 1931 so na območju okraja Slatina živeli 804 Romi. To je bila poleg okraja Županja, kjer je živelo 1.287 Romov, najštevilnejša romska skupnost v takratni Savski banovini. V okraju Virovitica je živelo 297 Romov, v samem mestu Virovitica 87.²³ Po poročilu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je bilo na tem območju ubitih 929 Romov, »niti eden se ni vrnil, vse so likvidirali ustaši v različnih taboriščih.«²⁴ V povojni literaturi se navaja znatno manjše

22 Rome z območja Zagreba, ki so živeli v Remetih, Samoboru, Vrpci, Sveti Klari, Odi, Bistri, Resnički Trnavi, Granešinskih Novakih, Granešini, Dugem Selu, Sesvetih, Stenjevcu, Gračanih, Ivanji Reki in Novakih, je ustaška oblast slepila, da jih bodo odpeljali v Jasenovac in jim tam razdelili zemljo. O tem je govoril Stjepan Nikolić, Rom iz Lazev blizu Velike Gorice: »Bilo je nekega jutra, ne spomnim se točno, kateri datum je bil. Vse so nas popisali in rekli, dobili boste hišo, zemljo itd. Potem so nas spremljali v Veliko Gorico na sejmišče. Tam, na sejmišču, smo bili okoli osem dni. Tja je prišel neki sodnik in postrojili so ljudi. Rekli so: 'Ne bojte se ničesar, pripravite se, greste na kolodvor, greste v Jasenovac. Tam boste dobili posestvo, hišo in celotno gospodarstvo.' Tako so naivne Rome zavedli in dosegli, da se niso upirali in niso protestirali proti temu, da bi jih odpeljali v taborišče. Poleg tega so bili takrat dokaj neinformirani o tem, kaj se dogaja v Jasenovcu, in zelo pogosto so jih preslepili tudi tako, da so jim govorili, da jih bodo odpeljali v Banat ali v Bosno, kjer jim bodo razdelili posestva.« Milan BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida, knjiga II*, Beograd 1988, str. 88.

23 Vojak 2004, str. 447–476. Možno je, da so številne Rome, ki so bili pravoslavne vere, popisali kot Srbe.

24 Marca 1942 je bilo iz mesta Virovitica, iz romske vasi Lješčare, odpeljanih 140 Romov, z območja Špišić Bukovice pa 12 družin s 60 člani. Aprila istega leta je bilo iz Turanovca in Dugega Sela v občini Lukač odpeljanih 5 družin s 44 člani, junija pa iz Suhopolja 18 družin s 100 člani. Iz občine Gradina je bilo v istem mesecu odpeljanih 50 družin z 269 člani, in to iz Borove 3 družine s 15 člani, iz Pčelića 6 družin s 30 člani, iz Pepelane 3 družine z 20 člani, iz Gradine 3 družine z 18 člani, iz Bačevcev 5 družin s 36 člani in iz Detkovcev 30 družin s 150 člani. Isti mesec je bilo deportiranih tudi 5 družin z 22 člani iz Pivnice. Iz občine Cabuna je bilo deportiranih 50 družin z 294 člani, in to iz

število pobitih Romov, kar je mnogo bolj realno, če upoštevamo število Romov glede na zadnji predvojni popis iz leta 1931.²⁵ Z območja Virovitice obstajajo pričevanja o tem, da so Rome vozili v Jasenovac. Priča Luka Kolendarić je na okrajnem sodišču v Virovitici 2. avgusta 1951 izjavil, da je »v vasi Bačevci v času stare Jugoslavije stalno živelo sedem ciganskih družin, ki so se ukvarjale s poljedelstvom in trgovino z živino. Jeseni 1941 so vsem tem Ciganom skupaj z njihovimi družinami odvzeli svobodo in žandarji t. i. NDH so jih pregnali na železniško postajo Suhopolje, kjer so jih strpali v železniške tovarne vagone in jih odpeljali v smeri proti Osijeku ... Predstavniki NDH so jim rekli, da jih selijo v neki drug kraj, kjer bodo dobili hiše in zemljo, ki jo bodo lahko obdelovali. Hitro po tem se je razvedelo, da so bili vsi Cigani iz Bačevcev odpeljani v koncentracijsko taborišče Jasenovac ...«²⁶ Milan Halužan se spominja, da so bili Romi iz Pčelića pregnani v Suhopolje s pretvezo, da jih pošiljajo »v njihovo državo, kjer bodo dobili zemljo«.²⁷ Iz največje romske kolonije v virovitiškem okraju, iz Lješćare pri Golem Brdu, so Rome pregnali leta 1942, kot se spominja Pavo Berdin: »Deset ustašev in policajev iz Virovitice je prišlo leta 1942, v času, ko se je okopavala koruza, in izgnali so vse Oršoše, Kalanjoše in Stojanoviće v Virovitico. Pred tem so pokradli vse vrednejše stvari, obleko in pohištvo ter Pava Berdina prisilili, da vse to z dvema vprežnima vozovoma prepelje na dvorišče nekega ustaša v Golem Brdu, tretji voz pa pelje v Virovitico.«²⁸ Domnevno se je del teh Romov rešil; tedaj so bili v Grubišnem Polju in so se tako izognili smrti. Berdin trdi, da jih je po vojni videl v romskem naselju Žlebice pri Koprivnici. V bližini Suhopolja je stalo tudi Kapetanovo Selo, romska vas, v kateri so živeli Romi Stevanovićevi v 17 manjših hišah. Iz te vasi, ki je pred vojno imela več kot sto prebivalcev, so preživeli edino zakonca Ljuba in Franjo Stevanović, njuna hči Marica, Ljubin stric Đuro, njegova žena Anka ter sinova Gojko in Đuro. Antun Konto in Josip Fett, ravnatelj Osnovne šole v Suhopolju, se spominjata, da so prve dni septembra 1942 ustaši prišli

vasi Cabuna 10 družin s 56 člani, iz Trnave 1 družina z 8 člani, iz Budanice 7 družin z 41 člani, iz Žubrice 3 družine s 16 člani, iz Naudovcev 6 družin z 21 člani, iz Orešca 5 družin z 20 člani, iz Jasika in Novega Gačišta 3 družine s 13 člani, iz Budakovca 8 družin z 88 člani in iz Gačišta 6 družin z 31 člani (HDA, fond ZKRZ-ZH, škatla 473, 37458-37471). Imena in priimki vseh odpeljanih seveda niso naštet. Imena in priimki niso naštet niti na spomenikih NOB, samo na nekaterih je podatek, da so Romi sploh živeli na tistem območju: npr. v Suhopolju, Turanovcu, Suhopoljski Borovi, Golem Brdu. Luka ŠTEKOVIĆ, *Romi u virovitičkom kraju*, Beograd 1998, str. 47-49.

25 Milan Šaša v knjigi *Kotar Virovitica u narodnooslobodilačkoj borbi* navaja, da je bilo v taborišča odpeljanih 488 Romov in niti eden se ni vrnil. Milan ŠAŠA, *Kotar Virovitica u narodnooslobodilačkoj borbi*, Virovitica 1989, str. 83.

26 V spisu je kot čas deportacije v taborišče Jasenovac navedena jesen 1941. Možno je, da so bile nekatere skupine Romov že takrat deportirane v koncentracijska taborišča; gl. Bulajić 1988, str. 91-92.

27 Šteković 1998, str. 30.

28 Ibid., str. 33.

v Kapetanovo Selo in ukazali prestrašenim Romom, naj zapustijo svoje hiše. Pregeljali so jih iz Suhopolja – samo s tistim, kar so lahko nosili v rokah –, in jih zaprli v velikem skladišču v Suhopolju. Tam so preživeli naslednja dva dni. Drugega dne so jih nagnali na železniško postajo, a so se takoj vrnili, ker naročena kompozicija vagonov ni prispela. Šele tretjega dne so jih odpeljali v Jasenovac. Ukradene konje so ustaši prodali na dražbi. Navedene preživele Rome so rešili Suhopoljčani Franc Hakenberg Franta, Vili Fišer, Mijo Fett in Teodor Fuks (očitno vse domači Nemci, op. a.), pri katerih so Romi delali. Ljuba Stevanović se je hotela pridružiti svojcem na transportu, namenjenem v Jasenovac, a jo je odločni Vili Fišer izvlekel iz kolone.²⁹ Đuro Munjeković iz Bušetine se spominja, da je na železniški postaji v Ljeskovici maja ali junija 1942 videl v vagonih Rome iz Bušetine, ki so bili srečni, saj so mislili, da jih peljejo tja, kjer jih čaka ciganska država.³⁰ Romi iz Karađorđeva so bili po poreklu iz Romunije, poleg romunščine pa so zelo dobro govorili tudi madžarščino. Ukvarjali so se z izdelovanjem korit in z glasbo. Po pričevanju Boška Kajganića iz Karađorđeva so jih leta 1941 pregeljali v Jasenovac. Kajganić je v enem izmed filmov, ki so jih prikazovali v Spominskem parku Jasenovac in ki so jih posneli v času delovanja tega koncentracijskega taborišča (v času obiska komisije Rdečega križa), domnevno prepoznal Rome iz Karađorđeva, ki so igrali v taboriščnem orkestru; te Rome so pobili takoj po odhodu omenjene komisije.³¹

Seznami za Slatino so mnogo bolj pomanjkljivi, čeprav je bilo Romov tam znatno več. Tina Kovčić, krojačica iz Slatine, je leta 1945 Državni komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev prijavila poboj 29 romskih družin iz mesta Slatina in za to obtožila Izseljenski odbor.³² Nekdanji zagrebško-ljubljanski metropolit Jovan je dal izjavo Milanu Bulajiću o usodi Romov z območja Medinca, njegovega rojstnega mesta. Domnevno je tam v naselju Čađava Mehana živelo približno 50 romskih družin. Ustaši so jih spomladi 1942 odpeljali v Jasenovac³³ in skoraj nihče se ni vrnil domov. Enako se je zgodilo na območju Virovitice.

Na območju Županje je bilo izjemno veliko Romov, največ v Banovini Hrvaški. Poleg njih so v vasi Bošnjaci stanovali tudi Vlaši, ki so govorili vlaški jezik; njihovi predniki so se priselili iz Bele Cerkve v Romuniji in vsi so se pisali Radosavljević. Tudi te Vlahe, natančno 401, so zaradi

29 Ibid., str. 34–39.

30 Ibid., str. 42.

31 Ibid., str. 50–51.

32 Iz spisa je razvidno, da so bili Romi pravoslavne veroizpovedi in da so se ukvarjali s trgovanjem s konji. Šlo je za 29 družin s 101 članom. HDA, ZKRZ–ZH, škatla 331, 22002–22012.

33 Bulajić 1988, str. 133–134.

nevednosti lokalne oblasti skupaj z vsemi drugimi Romi z območja okraja Županja deportirali v koncentracijsko taborišče Jasenovac.³⁴ V začetku junija 1942 so velike kompozicije s 83 vagoni več kot 2.000 ljudi iz Županje odpeljale proti taborišču Jasenovac.³⁵ V občini Županja (ki je zajemala samo ožje območje mesta Županja in nekaj najbližjih vasi) je po poročilu Verskega odseka Državnega ravnateljstva za obnovo leta 1941 živelo 113 pravoslavnih Romov.³⁶

Iz okraja Osijek so bili Romi deportirani iz Tenje, Aljmaša, Retfale in Dalja. Iz Tenje sta bili po poimenskem seznamu deportirani 102 osebi, od tega 49 otrok in 27 žensk. Blagoja Nikolić iz Jovanovca pri Osijeku je preživel vojno, ker se je z ženo skrival po poljih in v gozdovih. Po vojni je izginotje in smrt devetih sorodnikov prijavil Državni komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.³⁷

Na območju Vinkovcev so morali Rome na kolodvor voziti vaščani. Tega se spominja Andrija Lucić iz vasi Novi Jankovci, ki je zaradi strahu pred ustaši Rome s svojim vozom vozil na železniško postajo: »Dobro se spomnim, da so bili na mojem vozu dve starki in trije ali štirje otroki, njunimi vnuki, stari morda 2 do 5 let. Na voz so natovorili tudi nekaj njihovih stvari, ki so jih nesli s seboj. Tam je bilo mnogo vozov, mobiliziranih za prevažanje Ciganov; kdor je bil sposoben hoditi, je moral iti peš.«³⁸ Iz izjave Stjepana Softe iz Cerne iz leta 1951 je razvidno, da so potem, ko so Rome odpeljali v Jasenovac, del preostalih premičnin domačinom razprodali po nizki ceni.³⁹ Eden redkih seznamov ubitih Romov je nastal takoj po vojni. Izdelala ga je Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, izvira pa ravno z vinkovškega območja, iz vasi Otok pri Vinkovcih. Iz poimenskega seznama je razvidno, da je bilo ubitih najmanj 110 Romov iz Otoka. Za njihovo smrt je bil v dokumentih Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev obtožen Ivan Tolj, okrajni načelnik iz Vinkovcev.⁴⁰ Ivan Tolj je bil obtožen tudi za poboj Romov v Starih Mikanovcih. Od tam je bilo v Jasenovac glede na seznam, ki ga je izdelala komisija, odpeljanih 60 Romov. Poleg Ivana Tolja so bili obtoženi tudi ustaški uslužbenci oziroma žandarmerijski in občinski delavci v Starih Mikanovcih. Iz taborišča se je od Romov iz Mikanovcev vrnil samo Mijo Petrović.⁴¹

34 Ibid., str. 107–111.

35 Lengel-Krizman 2003, str. 44–45.

36 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovo, škatla 584, 615/1941.

37 HDA, ZKRZ–ZH, škatla 358, 25622–25625.

38 Bulajić 1988, str. 112.

39 Ibid., str. 113.

40 HDA, ZKRZ–ZH, škatla 338, 22795–22796/1945.

41 HDA, ZKRZ–ZH, škatla 337, 22712–22717/1945.

Z območja Vukovarja so bili odpeljani Romi iz Mikluševcev, Bobote, Trpinje, Vukovarja in Negoslavcev.⁴² Iz Valpova se je rešil samo Nikola Petrović - Mikoš, ki se je skupaj s še štirimi romskimi družinami vrnil z železniške postaje v Bizovcu, da bi po Valpovem opravljal umazana dela – bil naj bi konjederec, javni pastir in podobno. Kasneje so v Jasenovac odpeljali tudi te štiri družine, Petrović pa se je rešil po zaslugi Antuna Begovića, ki ga je skrnil. Podobno je bilo tudi z Romi iz Bistrincev, Satnice in Bizovca,⁴³ prav tako pa so odpeljali tudi Rome iz okolice Donjega Miholjca.⁴⁴

V Jasenovac so bili deportirani tudi Romi z območja Slavonskega Broda. Prebivalci vasi Vrpolje so posredovali, da bi se domov vrnile družine, ki so jih bili odpeljali. Glede na dostopne podatke so jih rešili, prav tako so Rome rešili tudi prebivalci Kutjeva pri Požegi. Tako je bilo rešenih deset družin iz Vrpolja in 44 Romov iz Kutjeva.⁴⁵

Pripovedovalec Stevo Đurđević iz Bjelovarja mi je povedal, da se je njegov oče izognil koncentracijskemu taborišču v Jasenovcu. Oče je živel v Lipovem Vrhu pri Bjelovarju, Stevo pa je povedal, da si je življenje kupil z zlatniki. Drugi niso imeli toliko sreče. Svoje zlatnike so skrili v rute in v Jasenovac so odšli v kolonah vozov. Ustaši so jim vzeli vse konje, odvzeto obleko pa odpeljali v tovarno v Oroslavje. »Oče je v Jasenovcu izgubil celo družino. Žrtev ni mogoče nadomestiti, v Jasenovac so jih vse odpeljali brez obsodbe, popolnoma nedolžne. Mi se lahko spravimo s Hrvati in s hrvaško državo, pozabiti pa ne moremo, ker je bil nad nami storjen genocid.«⁴⁶

Z območja Grubišnega Polja je ohranjen seznam 27 Romov, ki je bil sestavljen takoj po koncu druge svetovne vojne. Gre za seznam tistih Romov, ki so jih 25. junija odpeljali v taborišče Jasenovac. O tem je Državno komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev obvestil Branko Đurđević, njihov sorodnik.⁴⁷

O poboju Romov v okraju Nova Gradiška je zelo malo podatkov. Glede na popis iz leta 1931 je v tem okraju živel 95 Romov. Po pričevanju Filipa Šimića iz Bijeje Stijene je 13. junija ustaški bataljon Maksa Luburića vdrl

42 Bulajić 1988, str. 116–121.

43 Ibid., str. 123–127.

44 Ibid., str. 127–135.

45 Za Vrpolje gl. Slavica HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod 1982, str. 46–48; za Kutjevo v: Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseľjenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Beograd 1981, str. 241.

46 Izjava, ki jo je avtorju prispevka dal Stevo Đurđević (Bjelovar) leta 2011.

47 HDA, ZKRZ–ZH, škatla 436, 34432–34344/1945.

v vas Bijela Stijena in tam polovil vse Rome, to je 22 ljudi iz družin Marka Novaka, Koste Radosavljevića ter Andrije in Joza Jelenića.⁴⁸ Po Šimićevih besedah so jih odpeljali v Lipik, potem pa v taborišče v Jasenovac. Nihče od njih se ni vrnil.⁴⁹

Čeprav je bilo Romov na območju Pakraca (okoli vasi Omanovac)⁵⁰ in Daruvarja relativno malo, so jih julija 1942, »ravno takrat, ko se je okopavala koruza«, odpeljali v Jasenovac. Eden redkih virov za te žrtve je izjava Đura Đurđevića Državni komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Đurđević se je rešil, ker mu je Josip Karmeli, okrajni pristav v Daruvarju, sporočil, da bodo Rome odpeljali v Jasenovac. Đurđević je o tem obvestil preostale Rome, a ti se niso odzvali in so ostali doma. Večino Romov iz okolice Uljanika so ustaši tako pobrali in odpeljali v taborišče. Nekaj Romov (približno trideset) iz okolice tega kraja je pobegnilo v gozd in so se kasneje priključili NOB.⁵¹ Luki Štekoviću, avtorju knjige *Romi v virovitičkom kraju*, je o tem govoril Krsto Bosanac, prvoborec daruvarskega okraja, julija 1997: »Sredi junija 1942 se je med partizani razvedelo, da se v nekem gozdu med Kreštelovcem in Govejim Poljem, v ravninskem delu daruvarske občine, skriva nekaj romskih družin, ki so se rešile pred ustaškim terorjem in transportom v taborišče Jasenovac. Poslali so me k njim, da bi z njimi vzpostavil stik in jih prepričal, naj se skrijejo na varnejše mesto, na Papuk, ter da se sposobni priključijo partizanom v boju. To sem neke noči tudi storil. Naletel sem na približno 40 moških, žensk in otrok – lačnih, prestrašenih in nezaupljivih. Od orožja so imeli tri lovske puške, nekaj sekir. Do takrat so živeli na različnih krajih v daruvarski in garešniški občini. Danes se ne morem spomniti niti enega imena ali priimka teh Romov. Njihov prihod na svobodno partizansko ozemlje je kasneje organiziral nekdo drug. Avgusta ali septembra 1942 je bil v Bijeli, kjer so se namestili, ustanovljen partizanski vod iz petnajstih borcev. Od svojih družin se niso hoteli ločiti, kasneje pa sem od borcev izvedel, da so najpogosteje izvrševali naloge rekvizicije orožja in materialnih dobrin od sovražno nastrojenih prebivalcev v ravninskem delu daruvarske občine, ki je bil pod nadzorom sovražnika.«⁵² V Jasenovcu so bili ubiti Romi iz vasi

48 K njim so očitno šteli tudi Rome iz Bijele Stijene, Lađevca, Okučanov in Vrbovljanov, ki se jih spominjajo tudi moji pričevalci. Nekateri od teh, ki so bili rimokatoliške veroizpovedi, so se pridružili ustašem, večino pa so pobili v taboriščih Stara Gradiška in Jasenovac. Priča Dragan Nogić, rojen leta 1928 v Lađevcu, pravi, da so v tej vasi živele družine Amić, Šajnović in Džanija. V Vrbovljanih je živela družina Džanija, ki se jih spominja Dragan Borojević, rojen leta 1931 v Kleniku. Anđela Pačkić, rojena leta 1924 v Ušćici (Novska), pa se spominja Romov v Okučanah.

49 HDA, ZKRZ–ZH, škatla 369, 26970–26971.

50 Izjava Ljubice Slavujević (rojene Kovačić, 1923), Klisa.

51 HDA, ZKRZ–ZH, škatla 364, 26349–26357.

52 Romska enota je delovala v Bijeli zelo kratek čas, do jeseni 1943, ker so njene pripadnike poslali v druge partizanske enote. Po besedah Svetozarja Glodića iz Bijele je

Lipovac, iz Dežanovca, iz Ivanovega Polja, Sokolovca, Uljanika, Velike Babine Gore in Končanice.⁵³

Kaj se je zgodilo z omenjenimi popisanimi Romi iz Hrvaškega Zagorja, lahko samo domnevamo. Med Krapino in Đurmancem je zaselek Dolič, iz katerega so bile žrtve, navedene v seznamu Spominskega parka Jasenovac. Iz tega zaselka je bilo v taborišču Jasenovac ubitih štiriindvajset Romov s priimkoma Jovanović in Sokolović.⁵⁴ Imena ubitih se večinoma ujemajo s popisom Romov z območja Đurmanca julija 1941; ta imena so bila potrjena tudi v seznamu žrtev v knjigi *Hrvatsko Zagorje u revoluciji*.⁵⁵ Za druge Rome z območja okraja Zlatar ni potrditve, da so jih ubili, a glede na to, da jih po drugi svetovni vojni ne najdemo v popisih prebivalstva, je zelo verjetno, da so bili med brezimnimi žrtvami koncentracijskega taborišča Jasenovac ali da jih tedaj, ko je ustaška oblast izvajala aretacije, ni bilo v NDH. V okraju Varaždin, ki mu je po vojni pripadlo tudi območje nekdanjega okraja Ludbreg, je leta 1942, po vsem sodeč, v času aretacij živelo približno 30 romskih družin z okoli 200 člani; ukvarjali so se z izdelovanjem korit. Spomladi 1942 so jih vse aretirali in odpeljali v Jasenovac. Rešili so se samo posamezniki, ki so bili tedaj na drugi strani Drave v Medžimurju, na območju, ki je bilo pod Madžari.⁵⁶ Na območju Koprivnice so Romi živeli v Prekodravju, torej okrog Gole in Ždale, in blizu Novigrada. Okoli 145 prekodravskih Romov so deportirali v Danico, enako tudi novigradske Rome, ki so jih ujeli julija ali v začetku avgusta 1941, nekaj dni po aretaciji Judov v Koprivnici.⁵⁷ Samo pri Sokolovcu, jugozahodno od Koprivnice, Romov niso aretirali, ker poveljnik orožniške postaje Jakob Pirjavec ni hotel izvršiti ukaza o aretaciji. Hkrati so ujeli tudi Rome z območja Đurđevca. Rome z območja Križevcev so 30. in 31. maja 1942 zbirali na križevškem sejmišču. »Rečeno

bila obramba Bijele nekoč domnevno prepuščena le romskemu vodu, ker se je partizanska enota, ki je bila v Bijeli, morala umakniti. Ustaši so Bijelo napadli ravno takrat in romski vod se je boril na začetku kraja, vse dokler se Bijelčani in romske družine niso umaknili na Papuk. Šteković 1998, str. 49–50.

53 Lengel-Krizman 2003, str. 83–85, 87.

54 V elaboratu Sekretariata za notranje zadeve je poimensko navedenih 7 Romov iz Dolića, ki so jih domnevno odpeljali v istem času kot Jude iz Krapine, torej avgusta 1941. HDA, SDS RSUP SRH, škatla 27, serija 013.0.16, Izradak o ustaškem pokretu u kotaru Krapina, str. 32.

55 Marko BELINIĆ et al., *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb 1981, str. 477. V tej knjigi je potrjena edino družina Jovanović.

56 HDA, SDS RSUP SRH, škatla 30, Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata sa područja kotara Varaždin, Ivanec i Novi Marof, str. 14.

57 V mestu Brazilija pri Novigradu je živelo 180 romskih družin. Podatki o Romih na območju Koprivnice v: Zvonimir DESPOT, *Vrijeme zločina: Novi prilozi za povijest koprivničke Podravine 1941. – 1948.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb – Slavonski Brod 2007, str. 45–46, in iz HDA, SDS RSUP SRH, škatla 26, Rekonstrukcija ustaškog aparata i pokreta na području kotara Koprivnica, str. 93.

jim je bilo, naj se ničesar ne bojijo, ker da se bodo naselili v srbske vasi, iz katerih so bili Srbi izseljeni, in da bodo tam dobili hiše in zemljišča. Istega dne okoli 13. ure je bilo zbranih okoli 420 Ciganov, a že ob 16. uri so jih poslali na železniško postajo. Tam so jih natlačili v tovarne vagone, jih odpeljali v taborišče Jasenovac in tam večino umorili. S seboj so smeli odnesti samo nekaj stvari, preostalo premoženje, tudi vozovi, konji in drugi predmeti, so postali lastnina mestne občine.«⁵⁸

Jasenovac

Po prihodu v Jasenovac so Rome v maju in juniju namestili v prisilno izseljeno srbsko vas Uštica med Savo in Uno. Po pisanju Narcise Lengel-Krizman so moške najprej ločili od žensk in otrok, češ da gredo na delo. Takoj so jih odpeljali čez Savo in jih v Gradini ubili. Kasneje, ko so v taborišče začele prihajati večje skupine Romov, jih niso več ločevali na ženske in otroke ter moške, temveč so starejše moške, ženske in vse otroke dodelili v skupino 3B, močnejše in zdrave moške pa v skupino 3C. Skupino 3B so takoj transportirali v Gradino in jih ubili, skupino 3C pa so namestili v taborišče na prostem, kjer je bil postavljen nekakšen nadstrešek. Od druge polovice junija so jih zaposlovali v opekarni, na žagi in tudi pri gradnji nasipa. Toda ko so konec junija začele v taborišče prihajati tudi skupine Srbov s Kozare, za Rome ni bilo več prostora in so jih likvidirali; do julija leta 1942 v taborišču Romov ni bilo več. Najdlje se je v taborišču obdržala skupina D – Romi, ki so kopali grobove za svoje rojake v Gradini, kasneje pa tudi za druge, vendar pa so bili v začetku leta 1945 vsi likvidirani. Rešilo se jih je zgolj nekaj, ki jim je uspelo pobegniti iz taborišča in ki so v svojih pričevanjih pripovedovali o tem, kaj so morali početi.⁵⁹ O tem, kaj se je dogajalo v taborišču, je pripovedoval Joka Nikolić, Rom iz Šarampovega pri Ivanić Gradu leta 1976: »Odprli so tudi naš vagon. Postaje ni. Desno vidim visoki dimnik, na levi strani pa naselje. Tam desno opazim gibanje velikega števila ljudi, mešanje, tekanje. Da, to je industrija. Tako sem mislil. Pognali so nas iz vagonov, nas postrojili. Od vagona do taboriščnega prostora – takrat še nisem vedel, da je to taborišče, pa tudi ne, da je to Jasenovac – na obeh straneh ustaš pri ustašu. Odpeljali so nas v neko lopo in nam pobrali vso lastnino. Vse so nam vzeli, kar je bilo vredno in tudi tisto, kar ni imelo skoraj nikakršne vrednosti. Izdan je bil ukaz, naj se razvrstimo v kolono. Pred nami ustaš. Nekam nas pelje. Hodimo mimo nekega jezera. Odpeljali so nas na prostor, ograjen z žico. Oh, to je bilo žalostno gledati, da ne govorim,

58 HDA, SDS RSUP SRH, škatla 27, Ustaški aparat i pokret na kotaru Križevci – elaborat iz 10. 4. 1957, 16. Povedati je treba, da je okrajni predstojnik v Križevcih dr. Vladimir Gotthardi na sodišču leta 1952 izjavil, da je bilo tedaj aretiranih nekaj več kot 100 Romov. Bulajić 1988, str. 90.

59 Lengel-Krizman 2003, str. 45–53.

kako je bilo težko to doživljati ... Ko je dovršen del noči že minil in se je približevalo jutro, so k nam vdrle podivjane človeške prikazni v uniformah ustašev in nam vsem na hrbtnih zvezale roke. Vse so nas gnali. Okrog nas ustaši z debelimi, lesenimi palicami, udarjajo, psujejo, kričijo.

V tem metežu smo prispeli na breg reke. Stopamo na splav, in ko je poln, ga povleče motorni čoln in v trenutku pristanemo na drugi strani reke. Odpeljali so nas na neko poljano. Ukazali so nam, naj sedemo. Tako smo sedeli 15 do 20 minut ... Ne vem, kdo, a eden od ustašev je zakričal, naj vstanejo vsi moški in naj se razvrstijo v dvorede. Ženske in otroci so ostali. Niti pozdravili se nismo. Nismo pričakovali slovesa ...

Korak za korakom in obstali smo. Prišli smo do brega reke. Vodili so jih po pet. Začela se je likvidacija. Nekaj vrst pred menoj sta dva moja brata ... Pripeljali so nas k veliki grobnici ...

Gledam: koljejo, pretepajo. Ustaši pihajo, psujejo mater, sestro ... Rokave imajo zavihane, neprestano se režijo. Kratko in odločno nam ukažejo, naj se slečemo do golega. Odvezali so nam roke. Vseh pet se nas istočasno slači ...⁶⁰

Glede na seznam Spominskega parka Jasenovac je bilo v taborišču Jasenovac ubitih 16.173 Romov, in to 2.261 leta 1941, 12.838 leta 1942, 310 leta 1943, 691 leta 1944 in 57 leta 1945; za 16 Romov je čas smrti neznan. Kar se tiče spolne in starostne strukture žrtev, je razvidno, da je bilo 5.608 otrok, 5.688 moških in 4.877 žensk.⁶¹

Trpljenje Romov v Istri

V Istri, ki je bila del italijanskega ozemlja, so izvajali italijansko politiko do Romov. Iz seznama, ki ga je objavil Darko Dukovski v svojem delu o Romih v Istri v obdobju med obema svetovnjima vojnama,⁶² je razvidno, da so Romi leta 1938 živeli v Višnjanu, Vodnjanu, Bujah, Umagu, Pulju, Labinu, Kaštelu, Pazinu in Brtonigli in da jih je bilo skupaj 73. Obstajale so tudi labinske romske družine, ki so prišle v Istro leta 1942 in so bile nomadske, po poreklu pa so bile iz severne Italije. Romi so se v tem času v Istri v glavnem ukvarjali s prerokovanjem usode, s trgovino s konji, z zbiranjem starih oblek, zelo pogosto pa so tudi kradli. O tem, kako so bili Romi v tem času ubogi, govori dejstvo, da so prenočevali in tudi živeli v

60 Joka NIKOLIĆ, Uhvaćen sam kao Ciganin, v: *Poruke-glasilo Spomen-područja Jasenovac*, 1. 3. 1976, št. 1 (10), let. VII, str. 4.

61 <http://www.jusp-jasenovac.hr> [30. 6. 2015].

62 Podatke, ki jih navajam brez signature, je mogoče s signaturami najti v: Darko DUKOVSKI, S ruba istarskog međuratnog društva: romske obitelji u Istri 1918.–1938., v: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, zv. 29 (1996), str. 237–248. Članek Dukovskega temelji na gradivu iz škatle 20 iz fonda 57 (Kvestura Pula) v Državnem arhivu v Pazinu.

zgradbi Urada za novačenje v Pulju in da je pretila nevarnost, da bodo začeli zažigati arhiv, ki je bil v tem objektu – saj so bili napol goli, sestradani in premraženi. Rome so pogosto zapirali zaradi pijančevanja, banditizma, manjših krajin in povzročitve težkih poškodb. Italijanski rasni zakoni iz leta 1938 Romov, ki jih je v Italiji živelo približno 25.000, niso posebej omenjali. Kategorizirani so bili glede na veroizpoved in raso, in to kot katoliški arijci ali kot drugi. Že leta 1938 je fašistična oblast Istro temeljito »očistila« Romov. Zdi se, da so bili staroselski Romi takrat iz Istre izseljeni v druge dele Italije. Naselili so jih v provincah Nuoro in Sassari na Sardiniji. Preden so jih izselili, so jih razdelili v tri kategorije. V prvo so sodili Romi, ki niso bili kaznovani, v drugo tisti, ki niso bili kaznovani, a morda nevarni, in v tretjo tisti, ki so bili kaznovani in nevarni. Februarja 1938 so bili Romi iz Istre preseljeni na Sardinijo, kot je razvidno iz popisa iz tega časa. Po okupaciji Kraljevine Jugoslavije so številni Romi iz te države hoteli priti v Italijo oziroma v Istro, kjer so se počutili bolj varne. Toda italijanska oblast jim prihoda ni dovolila, saj se je bala, da so med Romi iz nekdanje Jugoslavije tudi takšni, ki so prežeti s komunističnimi idejami. Menili so tudi, da je izjemno veliko tistih, katerih identitete ne bi bilo mogoče ugotoviti, to pa bi lahko dodatno ogrozilo varnost v provinci.⁶³ Vseeno je iz dokumentov razvidno, da so posamezne romske družine imele veliko denarja in da jim je uspelo podkupiti mejno kontrolo, da jih je čez mejo spustila celo v kolonah.⁶⁴ Iz strahu pred Romi in romskimi skupinami, ki so lahko marsikaj izvedele, je fašistična oblast predlagala selitev Romov v bolj oddaljene kraje, daleč od vojaških objektov, tovarn in meje, torej v notranjost Italije, kjer bi bili po njihovem mnenju manj nevarni.⁶⁵ Očitno je bilo leta 1942 Romom v Istri prepovedano nomadsko seljenje, pred tem pa ni bilo tako. Nekateri Romi so se tako konec leta 1941 ali v začetku leta 1942 zaradi nomadstva ustavili v mestu Postumia nedaleč od Trsta.⁶⁶ Iz nekega drugega dokumenta je očitno, da se italijanska oblast ni bala Romov, temveč tega, da bi se med njimi lahko skrivali uporniki in saboterji.⁶⁷ Tiste, za katere so menili, da so kakor koli sumljivi, so pošiljali v internacijska taborišča;⁶⁸ največje takšno taborišče je bilo Ferramonte di Tarsia v južni Italiji. Dejstvo pa je, da je med drugo svetovno vojno v Istri živelo izjemno malo Romov in da jih po drugi svetovni vojni tam ni bilo več.

63 DAPA, Kvestura Pula, škatla 20, OI899.

64 DAPA, Kvestura Pula, škatla 20, IO423.

65 DAPA, Kvestura Pula, škatla 20, OI3546.

66 DAPA, Kvestura Pula, škatla 20, IO.I2971.A.

67 DAPA, Kvestura Pula, škatla 20, 01535/1943.

68 DAPA, Kvestura Pula, škatla 20, 08094.81.

Trpljenje Romov v Medžimurju

Medžimurski Romi so bili mobilizirani v madžarsko vojsko, saj je bilo Medžimurje v drugi svetovni vojni pod madžarsko oblastjo. Čeprav so sodelovali v madžarski vojski, so 1. novembra 1944 večino aretirali in odpeljali v taborišče Komarom na meji med Madžarsko in Slovaško. Tega se spominja Rominja Marija Horvat iz romskega naselja Orehovica; njeno izjavo je zapisal Branimir Bunjac: »Povsem prepričana sem, da je bilo to prvega novembra 1944 in da je že zapadel sneg, ko so nas odpeljali madžarski žandarji z bajoneti na puškah in s perjem na kapah. Ob udarcih z bikovko in obtožbami, da smo pomagali partizanom, so nas odgnali v vojašnico v Orehovici ... Tu so nas zaprli, potem pa so nas s konji in na vozovih vozili v Prelog. Odpeljali so mnogo Hrvatov in Romov, otrok in starejših iz moje vasi pa ne. Iz Preloga so nas premestili v Nagykaniszo, od koder smo z vlakom odšli v Komarom. Na vlakcu so ljudje množično umirali, največ zaradi žeje ali lakote. Vode, ki smo jo dobili, ni bilo dovolj za vse. Niti snega nismo mogli jesti, ker nas niso pustili iz vagonov. Na poti sem srečala svoji sestri iz Trnovca z otroki. Domov se nikoli niso vrnili, ne sestri ne njuni otroci. Eno sestro so odpeljali z osmimi otroki.«⁶⁹ Razmere v taborišču so bile grozljive. O njih govori Katarina Oršoš iz Trnovca, danes največjega romskega naselja na Hrvaškem: »V taborišču Komarom nas je pričakal neki Jud. Rekel nam je, da bomo živeli še največ dva tedna. Svetoval nam je, da otrokom ne damo jesti bele juhe, ki jo dobivamo, ker je zastrupljena in bodo otroci zaradi nje umrli. Spali smo v velikem podzemnem prostoru v mraku, na malo slame in v veliko blata. Žrle so nas uši in podgane. Zaradi tega so mi izpadli vsi lasje in lupila se mi je koža. Mnogi so v tej sobi umrli, tudi moji sorodniki. Umrle so zlagali na dvorišču, potem pa jih metali v vodo. V taborišču sem bila okrog osem tednov.«⁷⁰ Medžimurske Rome so torej v glavnem zapirali konec leta 1944 v taborišče Komarom na meji med Madžarsko in Slovaško, potem pa so jih transportirali v velika nemška taborišča, kot so Buchenwald, Dachau in Flossenbürg. Matere z otroki, ki so do 27. decembra 1944 preživele v taborišču Komarom, so osvobodili po ukazu uprave zapora. Nekatere so umrle tudi na poti nazaj na svoje domove: zaradi podhranjenosti, mraza, bolezni in tudi prenašanja.⁷¹

69 Branimir BUNJAC, Mjesta stradanja Roma u Međimurju u Drugom svjetskom ratu, v: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, zv. 43 (2011), str. 377.

70 Ibid., str. 378.

71 Ibid., str. 379.

Tabela 1: Število Romov z območja današnje Hrvaške, ubitih v Jasenovcu, po delitvi na okraje iz leta 1931 (vir: Poimenski seznam pobitih v Jasenovcu)⁷²

Okraj	Število Romov z območja današnje Republike Hrvaške, pobitih v taborišču Jasenovac, glede na poimenski seznam Spominskega parka Jasenovac
Beli Manastir	30
Bjelovar	307
Čakovec	12
Čazma	872
Daruvar	156
Delnice	18
Donji Miholjac	546
Duga Resa	394
Dugo Selo	74
Đakovo	421
Đurđevac	140
Garešnica	90
Glina	52
Grubišno Polje	113
Ivanić Grad	136
Jastrebarsko	226
Karlovac	630
Koprivnica	620
Krapina	24
Križevci	211
Kutina	21
Ludbreg	9
Našice	291
Nova Gradiška	58

⁷² Kustos Đorđe Mihovilović iz Spominskega parka Jasenovac mi je odstopil podatke o romskih žrtvah po današnji administrativni razdelitvi. S seštevanjem posameznih rezultatov sem prišel do končnega rezultata po okrajih iz leta 1931. Število, ki manjka do skupnega števila doslej evidentiranih Romov, ubitih v taborišču Jasenovac, se nanaša na okraje, ki spadajo v današnjo Bosno in Hercegovino oziroma Srbijo (Srem), in na tiste, ki so neznanega porekla. Ob tej priložnosti se kolegu Đorđu Mihoviloviću še posebej zahvaljujem za podatke.

Novi Marof	36
Novska	99
Ogulin	152
Orahovica	55
Osijek	306
Otočac	12
Ozalj	71
Pakrac	8
Petrinja	57
Požega	22
Pregrada	1
Rijeka	2
Samobor	137
Sisak	62
Slatina	624
Slavonski Brod	260
Sveti Ivan Zelina	104
Valpovo	327
Varaždin	26
Velika Gorica	72
Vinkovci	1.747
Virovitica	676
Vrbovec	188
Vrbovsko	28
Vrginmost	63
Vukovar	879
Zabok	1
Zagreb	203
Zaprešić	37
Županja	1.763
Skupaj	13.469

Stanje po vojni

In kaj je ostalo od hrvaških Romov po vojni? Od velike populacije skoraj 14.500 ljudi glede na popis iz leta 1931 – skoraj nič. Število preostalih 405 Romov, ki se pojavlja v popisu iz leta 1948, kaže na razsežnosti genocida, ki je bil storjen med drugo svetovno vojno. Ali jih je bilo takrat vseeno kaj

več, je težko reči. Zagotovo so se nekateri Romi po grozljivih izkušnjah v drugi svetovni vojni odločili, da se nikdar več ne opredelijo kot Romi, temveč kot pripadniki drugih narodov. Uničenje romske populacije je bilo na hrvaškem ozemlju popolno. Z območja NDH so preživelih edino t. i. beli Cigani v Bosni, ki so bili muslimanske veroizpovedi. Nekaj več Romov je ostalo na območjih, ki so bila pod madžarsko oblastjo – v Baranji in v Medžimurju; njihovi potomci živijo tam še danes. Prav tako je bilo izjema območje Pitomače, kjer so Romi živeli integrirani v naselje in od koder jih niso množično vozili v Jasenovac. Drugje so preživelih zgolj posamezniki, ker so pobegnili iz taborišča ali iz ujetništva v Nemčiji in se skrivali pri prijateljih Hrvatih ali Srbih ali ker so podkupili lokalne ustaše. Tisti, ki so pobegnili iz Jasenovca, govorijo o tem, kako kruto so bili njihovi rojaki pobiti v taborišču. Spomini na Rome so se med domačini ohranili, za njihovo usodo pa se je dokončno izvedelo šele po vojni, čeprav se je že med vojno predvidevalo, da se nikdar več ne bodo vrnil. Od siromašne romske lastnine ni ostalo nič, tako da so tudi spomini na nekdanje Rome izginili hitro po koncu vojne. Največja romska tragedija je bila v tem, da imena žrtev niso ostala niti v spominu niti zapisana. Tudi danes so v seznamih, napisanih na spomenikih ali v literaturi, številne netočnosti in napake, zelo pogosto so romske žrtve seštete kar vse skupaj. Prav zato je na spomenikih v posameznih vaseh ob poimenskih seznamih žrtev zapisano »še toliko in toliko Romov«, brez imen in priimekov, in podobno. Podobna težava je tudi z lokalnimi monografijami – tudi v njih so Romi sešteti vsi skupaj. Velikansko delo so opravili zaposleni v Spominskem parku Jasenovac, saj so iz literature izbrskali vse obstoječe sezname ubitih Romov. Toda popolna iztrebitev romske skupnosti med drugo svetovno vojno je onemogočila izdelavo točnih in natančnih seznamov žrtev tedaj, ko bi bilo te sezname treba izdelati.

The Roma in Croatia in the Second World War

Filip Škiljan¹

The author sets out the results of research into the suffering of the Roma people during the Second World War in the area of Croatia, based on archive resources, literature and spoken testimonies of individuals. Although the fate and the suffering of the Roma in Jasenovac are partly known in public, there are still very few original documents about the Genocide of the Roma. The post-war testimonies of those individuals who survived Jasenovac and testimonies of people who managed to avoid deportation to a concentration camp do not sufficiently reflect the image of the suffering of the Croatian Roma during the Second World War. According to all accessible sources, it included virtually the whole Roma population in Croatia. According to the data held in individual lists, in the Memorial area – Jasenovac, at least 13,469 Roma from the area of present-day Croatia were killed in the Jasenovac concentration camp. A post-war census performed in 1948 shows that only 405 people in Croatia identified themselves as Roma, which reflects the horror and dimensions of the suffering of the Roma in the Independent State of Croatia.

¹ Dr Filip ŠKILJAN, senior research fellow, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb.

Tolerantna mladina: raziskava o diskriminaciji Romov v Sloveniji in na Hrvaškem

Ana Bračič¹

V Srednji in Vzhodni Evropi je diskriminacija Romov pogosta. Manjšine so sicer v glavnem zaščitene s protidiskriminacijsko zakonodajo in neenako obravnavanje ni del državne politike, vztraja pa nestrpnost na osebni ravni. Na primer: kandidat za delo romskega porekla lahko na papirju deluje v redu, a na razgovor ne bo povabljen, potem ko bo jasna njegova etnična identiteta;² z moškim, ki ima romske značilnosti, bo policija v priporu prej neprimerno ravnala;³ Rom bo bolj verjetno pristal kot edini pacient v bolniški sobi za šest ljudi, v kateri pogosto menjajo rjuhe, zaradi ponižujoče predpostavke, da je umazan.⁴ V članku govorimo o diskriminaciji Romov na individualni ravni, katere posledice so navedeni primeri, in o upanju, da bodo nove generacije bolj tolerantne.

V članku raziskujem generacijske razlike v diskriminatornem vedenju med Slovenci in Hrvati, ki živijo v neposredni bližini večje populacije Romov. Mnenje, da so mladi bolj tolerantni do ras in skupin, ki jim ne pripadajo, je zelo razširjeno in obetajoče; če so mladi bolj tolerantni, se bo splošna družbena tolerantnost sčasoma okrepila. Raziskave o predsodkih med mladimi so razdeljene: nekateri avtorji ugotavljajo, da so mlajše generacije v resnici bolj tolerantne, drugi pa, da mladi niso nič bolj tolerantni kot starejši. Z raziskovanjem vedenja posameznikov v Sloveniji in na Hrvaškem članek prispeva k širši razpravi o predsodkih v Evropi. Na

1 Dr. Ana BRAČIČ, docentka, Oddelek za politične vede na Fakulteti za umetnost in znanost Univerze v Oklahomi, Združene države Amerike. Zahvaljujem se Georgeu Downs, Michaelu Gilliganu, Bernardi Bračič in W. Nicholsonu Priceu za pomoč pri projektu. Prav tako se zahvaljujem Evi Bračič, Štefanu Bajiču, Vanessi Bobetić, Draganu Bogdanu, Željku Balogu, Mojci Bečaj, Jožku Horvatu - Mucu, Manji Munda, Živi Kleindienst, Veri Klopčič, Jaku Kukavici, Rebeci Morton, Teni Posel, Sabini Ranogajec, Moniki Sandreli, Davidu Stasavageu, Filipu Škiljanu, Joshui Tuckerju, Mileni Tudija, Luciji Vihar in hrvaškemu državnemu uradniku, ki želi ostati anonimen.

2 Intervju z Željkom Balogom, Pribislavec, oktober 2011.

3 Poročila ameriškega zunanjega ministrstva o človekovih pravicah, <http://www.state.gov> [1. 8. 2011].

4 Intervju s hrvaškim državnim uradnikom, ki želi ostati anonimen, Zagreb, januar 2012.

žalost ugotavljam, da mlajše generacije diskriminirajo Rome. Pravzaprav so najmlajši udeleženci, stari med 18 in 24 let, diskriminatorni bolj kot katera koli druga skupina. V nasprotju s pričakovanji pa ugotavljam, da ljudje, starejši od 50 let, sploh niso diskriminatorni. Te ugotovitve so skupaj z drugimi, ki kažejo na naraščajočo stopnjo netolerantnosti med evropsko mladino, svarilo pred popularnim pojmovanjem napredka.

Kdo so Romi

Romi so največja etnična manjšina v Evropi. Čeprav so popisi prebivalstva nezanesljivi, se ocenjuje, da v Evropi živi 10 do 15 milijonov Romov.⁵ Romi so se priselili iz severozahodne Indije, v Evropo pa so prišli konec 13. stoletja.⁶ Čeprav je splošna percepcija, da so Romi potujoče ljudstvo, večina ni več,⁷ nekatere skupine pa nikoli niso bile.⁸

Romi so bili v zgodovini žrtve preganjanja in diskriminacije. V kneževinah Moldaviji in Vlaški v Romuniji je institucionalizirano romsko suženjstvo trajalo do leta 1864.⁹ Britanske in portugalske oblasti so v 18. stoletju skušale rešiti »problem s Cigani« z deportacijo Romov v kolonije. V istem času sta v avstro-ogrski monarhiji Marija Terezija in Jožef II. oblikovala politiko »civiliziranja« Romov s prisilno asimilacijo. Romom je bilo prepovedano poročiti se z drugim Romom, govoriti romsko in vzgajati romske otroke, starejše od pet let.¹⁰ V nedavni zgodovini so bili Romi žrtve genocida v času holokavsta¹¹ in neizprosne asimilacije v socialističnih družbah v letih, ki so sledila.¹²

Danes je mnogo Romov vključenih v večinsko družbo, večinoma pa ostajajo segregirani. Segregirano prebivalstvo se sooča z veliko socialno prikrajšanostjo in diskriminacijo. V mnogih državah romske otroke vseh sposobnosti vpisujejo v posebne šole za duševno prizadete.¹³ Romi

5 Vera KLOPČIČ, *Položaj Romov v Sloveniji: Romi in Gadže*, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 2007.

6 Zoltan BARANY, *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

7 Yaron MATRAS, Romani Migrations in the Post-communist Era: Their Historical and Political Significance, v: *Cambridge Review of International Affairs*, let. 13/2000, št. 2, Centre of International Studies, University of Cambridge, str. 32–50.

8 Barany 2002.

9 Ibid.

10 Ibid.

11 Ibid.; Rajko DJURIĆ, *Povijest Roma: Prije i Poslije Auschwitza*, Prosvjeta Croatia, Zagreb 2007.

12 Barany 2002.

13 Claude CAHN, *Roma Rights: Race, Justice and Strategies for Equality*, International Debate Education Association, New York 2002.

pogosto živijo brez osnovne infrastrukture, kot sta elekrika ali kanalizacija, tipično prejemajo podstandardno zdravstveno oskrbo, se soočajo s hudimi ovirami pri zaposlovanju in so pogosto obravnavani, kot da si ne zaslužijo socialne pomoči.¹⁴ Ker mnogi nimajo osebnih dokumentov, so dejansko brez državljanstva, s problematičnimi interakcijami s pravnim sistemom; bolj verjetno kot Neromi so žrtev zlorab policije na splošno, v priporu in zaporu.¹⁵ Ni presenetljivo, da so pripadniki te marginalizirane romske populacije zato večinoma revni, nezaposleni in slabo izobraženi.

Možnost tolerantne mladine

Predstava, da so mlajše generacije bolj tolerantne, je zelo razširjena. Sčasoma posamezniki vse manj verjamejo, da so etnične manjšine genetsko inferiorne, vse bolj sprejemajo ženske na vodilnih položajih in vse bolj podpirajo izenačitev zakonskih zvez. V zadnjem času se veliko piše o generacijskih razlikah med milenijci (rojenimi po letu 1980) in starejšimi generacijami.¹⁶ Raziskava Raziskovalnega centra Pew kaže, da so milenijci v ZDA bolj tolerantni do drugih ras in da bolje sprejemajo priseljence in istospolne družine kot ljudje starejših generacij.¹⁷ Anketiranci, tako starejši kot mlajši, tudi sami verjamejo, da so mladi bolj tolerantni do ras in skupin, ki jim ne pripadajo.¹⁸

V nedavni evropski študiji o tolerantnosti v Franciji, Nemčiji, Veliki Britaniji, na Madžarskem, v Italiji, na Nizozemskem, Poljskem in Portugalskem je bilo ugotovljeno, da povprečna raven predsodkov, ki se nanašajo na rasizem, protipriseljensko držo, antisemitizem, protimuslimansko držo, seksizem in homofobijo, v teh državah narašča s starostjo. Ljudje med 35. in 49. letom starosti imajo več predsodkov kot nekaj let mlajši; ljudje med 50. in 65. letom starosti imajo več predsodkov kot tisti med 35. in 49. letom, ljudje nad 65. letom starosti pa še več.¹⁹ Sodelujoči v raziskavi

14 Ibid.

15 *Profession: Prisoner. Roma Detention in Bulgaria*, European Roma Rights Centre (ERRC), Budimpešta 1997.

16 Ted GREGORY, Most Tolerant but desensitized? Today's teens present a thorny contradiction, v: *Chicago Tribune*, 13. 11. 2010, dostopno na: http://articles.chicagotribune.com/2010-11-13/news/ct-met-tolerant-teens-bd-20101113_1-millennials-teens-generational-shift [27. 8. 2015]; Hannah SELIGSON, Give Millennials a Break!, v: *The Daily Beast*, 13. 5. 2012, dostopno na: <http://www.thedailybeast.com/articles/2012/05/13/give-millennials-a-break.html> [27. 8. 2015]; Kay STEIGER, The United States is Getting More Tolerant Of Everyone (Except Racists), v: *Think Progress*, 16. 5. 2015, dostopno na <http://thinkprogress.org/election/2015/03/16/3634085/united-states-getting-tolerant-everyone-except-racists/> [27. 8. 2015].

17 *Millennials: A Portrait of Generation Next*, Pew Research Center, Washington DC 2010.

18 Ibid.

19 Andreas ZICK, Beate KUEPPER, Andreas HOEVERMANN, *Intolerance*,

s Portugalske, Madžarske, Poljske in iz Velike Britanije še posebej kažejo porast netolerantnosti z naraščanjem starosti.²⁰

Čeprav se ugotovitev, da so mladi bolj tolerantni, zdi splošno sprejeta, je znanstveni dokazi enoglasno ne potrjujejo. V ZDA na primer so bili 18-letniki v sedemdesetih letih bistveno bolj tolerantni kot 60-letniki, leta 2010 pa sta se ti dve skupini v stopnji tolerantnosti le malo ločili.²¹ Hutchings ugotavlja, da leta 2008 mlade kohorte belcev v ZDA niso nič bolj rasno liberalne, kot so bile leta 1988.²² V Italiji so mladi, stari od 16 do 21 let, prav toliko netolerantni kot odrasli, stari od 35 do 65 let, in imajo protipriseljenska, antisemitska in rasistična stališča.²³ V Franciji so mladi med 16. in 21. letom bistveno bolj rasistični kot tisti med 22. in 34. letom, Nemci med 16. in 21. letom starosti pa kažejo visoko stopnjo seksizma in homofobije.²⁴

Sodobno netolerantnost v Evropi, posebej protipriseljenska in rasistična stališča, povezujejo z nenadnim vzponom desnih strank.²⁵ Nekatere starostne skupine bolj verjetno podpirajo te stranke. Raziskava med volivci v Avstriji, Belgiji, na Danskem, v Franciji, Nemčiji, Italiji in na Norveškem kaže, da mlajši in starejši volivci pogosteje volijo ekstremistične desne stranke. Natančneje, volivci v starosti od 25 do 35 let in volivci, starejši od 65 let, volijo desne stranke enako pogosto in pogosteje kot volivci v srednji starostni skupini (stari med 36 in 64 let), medtem ko volivci, mlajši od 25 let, pogosteje kot druge starostne skupine volijo ekstremistično desnico.²⁶ Raziskovalci kažejo na pomanjkanje socialnih vezi med mladimi in upokojenci kot mogoči vzrok za njihovo izbiro; ti dve skupini sta tudi

Prejudice, and Discrimination: A European Report, Forum Berlin, Friedrich-Ebert-Stiftung, Berlin 2011.

20 Ibid.

21 Jean M. TWENGE, Nathan T. CARTER, W. Keith CAMPBELL, Time Period, Generational, and Age Differences in Tolerance for Controversial Beliefs and Lifestyles in the United States, 1972–2012, v: *Social Forces*, let. 94/2015, št. 1, Oxford Journals, str. 379–399.

22 Vincent L. HUTCHINGS, Change or More of the Same? Evaluating Racial Attitudes in the Obama Era, v: *Public Opinion Quarterly*, let. 73/2009, št. 5, Oxford Journals, str. 917–942.

23 Zick, Kuepper, Hoevermann 2011.

24 Ibid.

25 Thomas PETTIGREW, Reactions Toward the New Minorities of Western Europe, v: *Annual Review of Sociology*, let. 24/1998, str. 77–103; Cas MUDDE, Racist Extremism in Central and Eastern Europe, v: *East European Politics and Societies*, let. 19/2005, št. 2, Sage Publications, str. 161–184; Agnes AKKERMAN, Cas MUDDE, Andrej ZASLOVE, How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters, v: *Comparative Political Studies*, let. 47/2014, št. 9, Sage Publications, str. 1324–1353.

26 Kai ARZHEIMER, Elisabeth CARTER, Political Opportunity Structures and Right-Wing Extremist Party Success, v: *European Journal of Political Research*, let. 45/2006, št. 3, str. 419–443.

bolj verjetno odvisni od socialne pomoči in zato priseljence bolj verjetno zaznavajo kot grožnjo.²⁷

Znanstveni dokazi za stopnjo tolerantnosti med različnimi starostnimi skupinami so torej mešani. Nekateri raziskovalci ugotavljajo, da so mladi bolj tolerantni kot katera koli druga starostna skupina, drugi pa, da so ravno tako tolerantni (ali netolerantni) kot starejše prebivalstvo. Pričakovanje, da bodo mlajše generacije najbolj tolerantne, je verjetno optimistično. Kakor koli, ker raziskava osmih evropskih držav nakazuje, da tolerantnost rahlo upada z naraščanjem starosti,²⁸ sem pričakovala, da bom tak trend našla tudi v Sloveniji in na Hrvaškem.

Hipoteza: Mlajše starostne skupine iz Slovenije in Hrvaške bodo izkazovale manj diskriminatornega vedenja v odnosu do Romov kot starejše starostne skupine.

Ker večina vzhodnoevropskih držav ne zbira več podatkov o narodnosti (ali pa jih, pa niso javno dostopni),²⁹ je testiranje te hipoteze zahtevalo zbiranje originalnih podatkov. Zato sem oblikovala metodo za merjenje diskriminacije Romov na osebni ravni; metodo opisujem za poglavjem o izbiri primerov.

Izbira primerov

Merila sem stopnjo diskriminacije Romov v treh mestih, kjer živi precej velika romska populacija – v Murski Soboti in Novem mestu v Sloveniji in v Čakovcu na Hrvaškem. Vsa omenjena mesta so tudi sicer v regijah, v katerih primerjalno z drugimi deli Slovenije oz. Hrvaške živijo velike populacije Romov. Mesta so regijska središča in vsa podobno velika. Romi v njih živijo večinoma v segregiranih naseljih in imajo svoje predstavnike v lokalni upravi.

Udeleženci v raziskavi so bili izbrani iz splošne populacije z enostavnim naključnim vzorčenjem. Naključni vzorec je obsegal 202 udeleženca iz vsakega mesta, od tega 151 Neromov in 51 Romov.

27 Ibid.

28 Zick, Kuepper in Hoevermann 2011.

29 Intervju s Stankom Danielom, Budimpešta, julij 2010.

Metode

V času med poletjem 2011 in poletjem 2012 sem zbirala podatke za oblikovanje originalne metode za merjenje diskriminacije na osnovni stopnji v vsakodnevnih odnosih med Romi in Neromi. Z metodo želimo zajeti osnovno, visceralno in vsakdanjo diskriminacijo, na kateri na splošno temeljijo druge kršitve.

Podatke o diskriminaciji sem zbirala z vedenjskimi igrami, s katerimi se merijo: (1) pripravljenost na tveganje (igra tveganja³⁰), (2) altruizem (igra diktator³¹), (3) zaupanje v sočlane skupnosti (igra zaupanja³²) in (4) vrednost zaupanja glede na člane skupnosti (igra zaupanja). Glavni vzrok za uporabo vedenjskih iger je bilo dejstvo, da je individualne stopnje diskriminacije težko meriti: če ljudi vprašamo neposredno, morda ne bodo priznali svojih rasističnih nagnjenj.

Pri igri zaupanja je bila udeležencem določena vloga pošiljatelja ali prejemnika, nato pa jim je bil naključno in anonimno dodeljen partner. Tako pošiljatelj kot prejemnik sta začela igro z enakim denarnim zneskom (v Sloveniji je vsak od njiju prejel 6 evrov). Pošiljatelj se je odločil, koliko tega zneska bo delil s prejemnikom, vedoč, da bo vsota, ki jo bo poslal, podvojena in da bo prejemnik imel možnost, da mu del od končnega zneska vrne. Podvojeni znesek je bil izročen prejemniku. Prejemnik se je odločil, koliko od celotnega zneska – to se pravi, od svoje začetne vsote in podvojenega zneska – bo poslal nazaj. Poslani znesek sem uporabila kot merilo zaupanja in vrnjeni znesek kot merilo vrednosti zaupanja.

Udeleženci so bili naključno razporejeni v pare in so igrali igro zaupanja z anonimnim naključno določenim Romom ali Neromom iz njihove skupnosti. Navodila so bila dana osebno: udeležencem smo povedali, da jim je bil partner dodeljen naključno in anonimno, da je Rom oz. Nerom in da z njim ne bodo v neposredni interakciji. Odločitve udeležencev so bile zaupne in sprejete zasebno.

Igra zaupanja, ki se igra z denarnim zneskom, je izjemno primerna za merjenje diskriminacije, saj negativni stereotipi in splošen odpor do Romov v veliki meri temeljita na nezaupanju glede denarja.³³ Univerzalni

30 Charles A. HOLT, Susan K. LAURY, Risk Aversion and Incentive Effects, v: *American Economic Review*, let. 92/2002, št. 5, Yale University, str. 1644–1655.

31 Elizabeth HOFFMAN et al., Preferences, Property Rights, and Anonymity in Bargaining Games, v: *Games and Economic Behavior*, let. 7/1994, št. 3, str. 346–380.

32 Joyce BERG, John DICKHAUT, Kevin MCCABE, Trust, Reciprocity, and Social History, v: *Games and Economic Behavior*, let. 10/1995, št. 1, str. 122–142.

33 Pričakovani skupni izkupiček iz teh treh iger za enega udeleženca je bil približno

stereotip je, da so Romi goljufi in tatovi.³⁴ Igra zaupanja izkorišča to čustvo in izzove intuitivni odziv Neroma, da partnerju Romu ne pošlje denarja, saj mu partner ne bi poslal nič (ali dovolj) nazaj. Zato me je najbolj zanimala razlika v zaupanju, ki so ga Neromi izkazovali v interakciji z Romi, in v zaupanju, ki so ga izkazovali v interakciji z Neromi.

Igra tveganja in igra diktator sta bili dodani za nadzor lastnosti, ki bi lahko vplivale na odgovore udeležencev v igri zaupanja in popačile rezultate. Zelo altruistična oseba bi na primer v igri zaupanja ponudila več denarja, a ne nujno zato, ker zaupa svojemu partnerju.³⁵ Podobno bi oseba, ki rada tvega, ponudila večjo vsoto denarja zaradi samega vznemirjenja pri tveganju, ne pa zaupanja.³⁶

Na kratko, igra tveganja je razkrila udeleženčovo pripravljenost tvegati. Udeleženec je dobil na izbiro pet različnih iger na srečo, od take brez tveganja do take z visokim tveganjem. Vloženi znesek v vseh igrah na srečo je bil enak. Udeleženec je izbral po svojih željah in tako razkril svojo pripravljenost na tveganje za višji dobiček. Igra diktator je razkrila udeleženčovo stopnjo altruizma. Udeleženec je prejel vsoto in dobil navodilo, naj se odloči, kakšen delež te vsote želi obdržati zase in koliko bo daroval za družino v stiski v svoji skupnosti. Ime družine in njene značilnosti niso bili navedeni. Udeleženec je razdelil znesek; del, ki ga je daroval, pa je bil merilo za stopnjo altruizma.

To metodo so v slovenskih, hrvaških in romunskih romskih skupnostih dobro sprejeli.³⁷ Številni aktivisti niso hoteli verjeti odgovorom, ki so jih Neromi dajali v anketah o diskriminaciji, a so navdušeno sprejeli igro zaupanja. Po njihovem mnenju igra ustrezno zajema čustva, ki motivirajo diskriminacijo, ki jo Romi doživljajo v vsakodnevnih interakcijah z Neromi, igro pa cenijo tudi zaradi zmožnosti, da izzove diskriminatorne odzive, ne da bi Nerome neposredno spraševali, ali se vedejo diskriminatorno.

60 % dnevnega zaslužka; v Sloveniji to ustreza približno 16 evrom, na Hrvaškem pa 106 kunam.

34 Vanek ŠIFTAR, *Cigani: minulost v sedanjosti*, Pomurska založba, Murska Sobota 1970; Henry SCICLUNA, Anti-Romani Speech in Europe's Public Space: The Mechanism of Hate Speech, v: *Roma Rights: Quarterly Journal of the European Roma Rights Centre*, št. 3/2007, str. 47–55.

35 James C. COX, How to Identify Trust and Reciprocity?, v: *Games and Economic Behavior*, let. 46/2004, št. 2, str. 260–281.

36 Laura A. SCHECHTER, Traditional Trust Measurement and the Risk Confound: An Experiment in Rural Paraguay, v: *Journal of Economic Behavior and Organization*, let. 62/2007, št. 2, str. 272–292.

37 Pogovor z zaposlenimi v Zvezi Romov Slovenije (Murska Sobota, junij 2011) in v centru Romani CRISS (Bukarešta, julij 2013); intervju z Željkom Balogom (Sitnice, september 2011); pogovor z Romi v naselju Sitnice, ki so to želeli (september 2011).

Rezultati

V nasprotju s pričakovanjem, izraženim v hipotezi, ugotavljam, da Neromi s treh testnih lokacij, starejši od 50 let, *niso* kazali diskriminatornega odnosa do Romov. Mlajši Neromi, stari med 18 in 24 let, in tudi tisti med 36 in 49 let so bili diskriminatorni. V tem poglavju najprej predstavljam analizo in osnovne rezultate, nato predstavim globlji pogled na rezultate z vidika lokacije in članek zaključim z razpravo.

Ker v članku obravnavam stopnjo diskriminacije Romov v treh mestih, se osredotočam na vedenje udeležencev, ki so v igri zaupanja imeli vlogo pošiljatelja – skupaj 302 naključno izbrani osebi. V tabeli 1 je prikazana njihova starostna struktura.

Tabela 1: Število udeležencev po starostnih skupinah

Starostna skupina udeležencev	Število udeležencev v paru z Neromom	Število udeležencev v paru z Romom
18–24	10	19
25–35	25	32
36–49	36	33
50–64	42	47
več kot 65	35	23

Glavna točka zanimanja – odvisna spremenljivka v regresijskem modelu – je znesek, ki so ga udeleženci poslali svojim partnerjem v igri zaupanja. Specifikacija, primerna za model, v katerem je odvisna spremenljivka delež, je generalizirani linearni model z binomsko varianco in vezno funkcijo logit.³⁸ Ker je bila partnerjeva etničnost v igri zaupanja v vsakem mestu naključno določena, so bili podatki ustrezno uteženi.³⁹ Model vključuje izbrano igro tveganja, delež zneska, poslanega družini v stiski v igri diktator, mesto in glavne populacijske kontrole – starostno skupino, spol, stopnjo izobrazbe in dohodkovno skupino – ter interakcijo med temi sopspremenljivkami in obravnavo (Romi) kot neodvisno spremenljivko.

Pogojni marginalni učinki vplivajo na pričakovani povprečni delež celotnega zneska, poslanega v igri zaupanja, ko se etničnost partnerja

38 Leslie E. PAPKE, Jeffrey WOOLDRIDGE, *Econometric Methods for Fractional Response Variables with an Application to 401(k) Plan Participation Rates*, v: *Journal of Applied Econometrics*, let. 11/1996, št. 6, str. 619–632.

39 Alan S. GERBER, Donald P. GREEN, *Field Experiments: Design, Analysis, and Interpretation*, W. W. Norton & Company, New York 2012.

spremeni iz neromske v romsko. V tabeli 2 je predstavljen pogojni marginalni učinek za vseh pet starostnih skupin z vseh treh lokacij skupaj. Prvič, ugotavljam, da so mladi med 18. in 24. letom romskim partnerjem v povprečju poslali 36 % manjši znesek kot neromskim partnerjem. Drugič, posamezniki, stari od 36 do 49 let, so Romom sistematično poslali 25 % nižje zneske. Preostale skupine romskim partnerjem niso poslale nič manjše in nič večje zneske kot neromskim partnerjem. To kaže na to, da posamezniki, starejši od 50 let, in posamezniki med 25. in 35. letom starosti iz navedenih treh mest ne diskriminirajo Romov, posamezniki iz najmlajše starostne skupine in posamezniki, stari med 36 in 49 let, pa jih.

Tabela 2: Pogojni marginalni učinki

Učinek na pričakovani povprečni delež celotnega zneska, poslanega v igri zaupanja, ko se etničnost partnerja spremeni iz neromske v romsko.

Starostna skupina udeležencev	Pogojni marginalni učinki
18–24	-0,36**
25–35	-0,17
36–49	-0,25*
50–64	-0,05
več kot 65	-0,08

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$

Čeprav je vzorec premajhen, da bi bile ugotovitve na ravni mest prepričljive, nam vpogled v to, kako so se obnašali udeleženci iz določenega mesta, kljub temu nudi nekaj dodatnih informacij. V Murski Soboti nobena starostna skupina ne kaže diskriminatornega vedenja, v Novem mestu in Čakovcu pa diskriminacija vztraja. V teh dveh mestih so se diskriminatorno obnašale vse tri mlajše starostne skupine: udeleženci, stari od 18 do 24 let, tisti med 25. in 35. letom in udeleženci med 36. in 49. letom so vsi poslali svojim romskim partnerjem sistematično manjši znesek kot neromskim partnerjem. Udeleženci, starejši od 50 let, iz teh dveh mest, nasprotno, se do romskih partnerjev niso obnašali nič drugače kot do Neromov. To kaže, da rezultati iz Čakovca in Novega mesta določajo skupni rezultat. Sklepamo lahko, da je v Murski Soboti stopnja diskriminacije Romov izjemno nizka.⁴⁰

Te ugotovitve so v nasprotju s splošnimi pričakovanji v literaturi. Čeprav je mnenje, da so mlajši bolj tolerantni kot starejše generacije, sporno in v znanosti ni enoglasno sprejeto, večina informacij, ki temu mnenju

40 Zakaj je tako, raziskujem v drugem svojem članku z naslovom »Reaching the Individual: EU Accession, NGOs, and Human Rights«.

oporeka, ne kaže na to, da so mlajše generacije *bolj* rasistične kot starejše. Študije, ki izpodbijajo stališče, da so mladi najbolj tolerantni, na splošno ugotavljajo, da mladi niso nič bolj tolerantni kot drugi.⁴¹ Zakaj so torej v tem primeru mlajše starostne skupine toliko manj tolerantne kot starejše?

Popoln odgovor na to vprašanje bi zahteval nadaljnje raziskave, krajši premislek, zakaj je tako, pa kaže na kombinacijo dveh dejavnikov. Prvi je vzpon nacionalističnih čustev, ki se širi po Evropi. Drugi je zapuščina jugoslovanske politike etnične tolerance.

Na anketah temelječe evropske raziskave predsodkov kažejo, da najmlajši odrasli, običajno stari med 21 in 25 let, izkazujejo višjo stopnjo predsodkov kot odrasli, ki so nekaj let starejši. Tako je v Franciji in Italiji.⁴² Raziskave tudi kažejo, da volivci iz teh starostnih skupin bistveno bolj verjetno kot kateri koli drugi volijo ekstremno desne stranke. Ker je tranzicijo v Sloveniji in na Hrvaškem spremljal vzpon netolerantnosti,⁴³ so lahko najmlajši udeleženci del tega splošnega trenda.

Če vzpon ekstremne desnice ponuja možno razlago zvečane stopnje diskriminatornega vedenja med mladimi udeleženci, pa to ne razloži, zakaj starejši udeleženci sploh ne kažejo diskriminatornega vedenja. To se morda lahko razloži z jugoslovansko zapuščino etničnega vključevanja in tolerantnosti. Jugoslovanska nacionalna in manjšinska politika sta težili h krepitvi etnične harmonije in dajali prednost integraciji pred asimilacijo.⁴⁴ Po letu 1974 sta se politiki z ozirom na manjše etnične manjšine okrepili in pospeševali integracijo z izobraževanjem, s shemami distribucije zemljišč (v Srbiji) in s kulturnimi in socialnimi organizacijami.⁴⁵ Tako je, medtem ko so se mlade generacije odzvale na širjenje netolerantnosti, vključujoča politika pustila trajen pečat na starejših generacijah.⁴⁶ To mnenje je le predvidevanje in kliče po nadaljnjih raziskavah.

41 Hutchings 2009; Zick, Kuepper in Hoevermann 2011; Twenge, Carter in Campbell 2015.

42 Zick, Kuepper in Hoevermann 2011.

43 Barany 2002.

44 Ibid.

45 Ibid.

46 Te politike so bile v popolnem nasprotju s praksami prisilne asimilacije na primer v Bolgariji ali na Češkoslovaškem. Ker so druge srednje- in vzhodnoevropske države imele bistveno manj napredno politiko, take zapuščine ne srečamo izven prostora nekdanje Jugoslavije.

Zaključek

V članku primerjamo tolerantnost različnih starostnih skupin v kontekstu diskriminacije Romov v Sloveniji in na Hrvaškem. Ugotovitve prispevajo k razpravi o predsodkih med mladimi v Evropi in nudijo dodatne dokaze za podporo mnenju, da se tolerantnost pri današnjih najmlajših odraslih ne viša. Presenetljiva ugotovitev, da ljudje, starejši od 50 let, ne kažejo diskriminatornega vedenja do Romov, je potrebna nadaljnjih raziskav. Že zdaj pa nakazuje na to, da se ne moremo samozadovoljno zanašati na mnenje, da tolerantnost nezadržno narašča s časom. Če želimo slediti cilju tolerantne in pravične družbe, bodo še naprej potrebni aktivni ukrepi.

Tolerant youth: exploring discrimination against the Roma in Slovenia and Croatia

Ana Bračić¹

In Central and Eastern Europe, discrimination against the Roma is common. While minorities are for the most part protected by anti-discrimination legislation and unequal treatment is not a matter of state policy, personal bigotry persists. This article is about individual-level discrimination against the Roma. I explore generational differences in discriminatory behavior among Slovenes and Croats who live in close proximity to a significant Roma population. The idea that young people are more tolerant of races and groups other than their own is popular and hopeful; if the young are more tolerant, overall social tolerance should improve over time. Scholarship on prejudice among the young is divided: some scholars find that younger generations are indeed more tolerant, while others find the young no more tolerant than the old, if that. By examining individual behavior in Slovenia and Croatia, this article contributes to the larger debate on prejudice in Europe.

I measure discrimination against the Roma through trust games played with modest amounts of money that are nonetheless significant to the participants. Such games have proved to be effective in revealing discrimination in a variety of field settings, and they are particularly appropriate in this context because the Roma are widely stereotyped as cheaters and thieves. The study spans three towns, Murska Sobota and Novo mesto in Slovenia and Čakovec in Croatia. It includes altogether 606 participants; in this article, I analyze data from 302 participants.

Unfortunately, I find that younger generations discriminate against the Roma. In fact, the youngest among my participants, between 18 and 24 years of age, discriminated more than any other group. Contrary to expectations, however, I find that people older than 50 years of age do not discriminate at all. These findings, coupled with others that demonstrate rising levels of intolerance among the European youth, caution against hiding behind popular perceptions of progress.

¹ Dr Ana BRAČIČ, assistant professor, Department of Political Science at the College of Arts and Sciences of the University of Oklahoma, United States of America.

Porajmos – zamolčana preteklost

Urša Valič¹

Dne 8. aprila obeležujemo svetovni dan Romov v spomin na prvi kongres predstavnikov romskih skupnosti leta 1971 v Londonu. Da bi počastili ta pomembni romski praznik, ki promovira romsko kulturo in identiteto, smo na predvečer svetovnega dneva Romov v okviru projekta *Dostopnost do kulturne dediščine ranljivim skupinam* v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije organizirali pogovor o genocidu nad Romi v drugi svetovni vojni (v romskem jeziku *porajmos*).

Med letoma 1939 in 1945 je v nacističnih koncentracijskih taboriščih, nam najbliže na Hrvaškem, v Jasenovcu, življenje izgubilo med 500 in 600 tisoč Romov in Sintov. Porajmos pravzaprav pomeni pozabljeno, zamolčano zadevo, kakor je pojasnil predsednik Zveze Romov Slovenije Jožek Horvat - Muc, ki je bil poleg dr. Vere Klopčič, dr. Irene Šumi in Monike Sandreli sogovornik v pogovoru, ki sta ga moderirala romska študenta Melisa Baranja in Sandi Horvat. Pogovor je bil organiziran in izveden v sodelovanju z Zvezo Romov Slovenije. Po mnenju dr. Klopčičeve je ravno porajmos tista tema, ki jo Romi razumejo kot skupno izkušnjo Romov v Evropi in ima v tem smislu tudi močno kohezivno moč med različnimi romskimi skupnostmi.

Pogovor je trajal dve uri. V prvem delu so se gostje na kratko predstavili, v drugem delu pa so se skupaj pogovarjali o pomenu porajmosa za romsko skupnost. Jožek Horvat - Muc je predstavil monografijo *Porajmos*, ki je nastala v soavtorstvu in na podlagi virov, ki so jih avtorji pridobili pri raziskovanju taboriščnih zapisov in popisov, sekundarne literature in pričevanj. Predstavil je tudi monografijo, ki je tedaj še nastajala, osvetlila pa naj bi izkušnjo genocida oziroma holokavsta in vpliv, ki ga je imel na književnost. Izpostavil je romsko avtorico Bronisława Wajs s Poljske, poznano kot Papusza (Papuša), ki je pisala v romskem jeziku, vendar jo je sama romska skupnost izločila, saj je v svojih pesmih med prvimi posredovala romski jezik in kulturo tudi Neromom.

1 Dr. Urša VALIČ, kustodinja in raziskovalka, Muzej novejšje zgodovine Slovenije in Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Raziskovalka dr. Vera Klopčič je spregovorila o raziskovanju dokumentov o romski skupnosti skozi čas. Poudarila je, da so bili pripadniki romske skupnosti vedno preganjani in da se je izraz »cigan« v zgodovini pogosto enačil z izrazi brezdelnež, lenuh, kriminallec in hudodelec. V zgodovinskih virih lahko sledimo dvoličnosti v odnosu do Romov, saj so nekateri dokumenti Romom prepovedovali opravljanje poklicev, po drugi strani pa so jih ljudje obsojali, da nočejo delati in da so lenuhi. V času nacizma se je ta negativni odnos do Romov le stopnjeval in se žal ni zaključil s koncem vojne.

Dr. Irena Šumi, ki je proučevala holokavst nad Judi (šoa), je opozorila na podobnost preganjanja Judov in Romov tudi zaradi enačenja teh dveh skupnosti na gospodarski osnovi (primer Češke, kjer so se Judi in Romi selili in opravljali iste poklice, bili so na primer brusilci). Dr. Šumijeva je pokazala na sprevrženost rasne teorije v nacistični Nemčiji, saj bi bili po vseh njenih pravilih Romi čisti Arijci, ker izvirajo iz Indije, vendar so nacistični teoretiki razlagali, da so Romi pri selitvi iz Indije v Evropo s seboj prinesli nečisto kri. Preganjanje Romov se je nadaljevalo tudi po drugi svetovni vojni in še vedno traja; kot primer je navedla koncept »avtohtonizma« v slovenski zakonodaji, ki diskriminira nekatere romske skupnosti.

Monika Sandreli, novinarka RTV Slovenija in sodelavka radia Romica, ki je pripravila razstavo *Porajmos – genocid nad Romi* (razstavo si je bilo mogoče ogledati v času pogovora in naslednji dan, 8. aprila 2015, v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije), je povedala, da je bilo največ slovenskih Romov poslanih v taborišča Auschwitz, Jasenovac in Begunje na Gorenjskem. Nekateri preživeli prekmurski Romi so svojcem pripovedovali o »logorih«. Poznan je tudi uboj šestih romskih talcev v Turnišču. 2. avgusta 2014 se je več kot tisoč ljudi iz 25 različnih držav v spominskem kompleksu Auschwitz-Birkenau poklonilo žrtvam porajmosa, Romom in Sintom. Dogodek so poimenovali *Dikh-he-na-bister!* (*Poglej in nikoli ne pozabi!*). Ta dan je bil izbran zaradi simbolnega pomena, saj so na večer 2. avgusta 1944 nacisti v Auschwitzu ukinili romsko taborišče in v plinskih celicah pobili okoli 3.000 Sintov in Romov (dogodek je znan kot *Zigeunernacht – »ciganska noč«*).

Pogovor med gosti in moderatorjema je od zgodovine diskriminacije Romov vodil do sodobnih pojavov diskriminacije in rasne nestrpnosti v sodobni družbi ter vprašanj romske identitete. Dr. Vera Klopčič je poudarila vlogo zgodovine in razumevanja porajmosa kot spoznanja skupne usode Romov v Evropi ter pomen takšnih pogovorov o zgodovini Romov kot pomembnega orodja za ozaveščanje vloge in podobe Romov

v slovenskem prostoru. Monika Sandreli je povedala, da je govorjenje o porajmosu potrebno in pomembno, saj se ga ne sme pozabiti. Dr. Irena Šumi je k temu dodala, da spominjanje in govorjenje nista dovolj, saj je nasilje treba tudi preprečevati. Vsi sogovorniki so se strinjali, da se kaj takega, kot je genocid, ne bi smelo ponoviti, a se vendar nenehno ponavlja. Dr. Šumijeva je na primer izpostavila rasizem, ki se normalizira preko birokratskih in pravnih postopkov države in je vseprisoten. Sogovorniki so našteali različne primere iz sodobne zgodovine, ko Romi ponovno doživljajo nasilje, dogajajo se napadi in požigi romskih naselij, izselitve in pregoni. Še vedno ostaja nerešeno pereče vprašanje o romskih skupnostih na zahodnem Balkanu v času vojne po razpadu Jugoslavije. Gre namreč za dogodke, ki jih uradna zgodovina ni zabeležila.

Celoten pogovor sta s svojim pogledom obogatila tudi moderatorja, ki sta oba romska študenta. Sandi Horvat je med drugim povedal, da je ponosen, da govori o sebi kot o Romu in da mu v javnosti ni treba skrivati, da je Rom. Melisa Baranja pa je dodala, da se je šele kot študentka začela zavedati, da je diskriminacija Romov še vedno prisotna na vseh ravneh družbe, zato se tudi sama angažira in bori proti njej. Oba moderatorja sta zelo velik pomen pripisala izobrazbi, saj je dobra izobrazba tisto, kar daje ljudem širino in pripomore pri odzivu na diskriminacijo.

Ne glede na to, da se je pogovora udeležilo le malo poslušalcev, so sogovorniki in moderatorja odprli številne teme, ki bi jih kazalo v prihodnje še bolj izčrpno obravnavati. Pogovor je prispeval k razumevanju preteklosti in zgodovine diskriminatornih praks. Prav razumevanje pa je pogoj za preprečevanje nasilja nad drugačnimi in za boljše sobivanje v prihodnosti.

The Porrajmos – the truth withheld

Urša Valič¹

The National Museum of Contemporary History cooperates in the project *Accessibility of cultural heritage to vulnerable groups* (<http://www.dostopnost.eu>), managed by Slovene Ethnographic Museum in cooperation with other national museums. It is financed by the European Union from the European Social Fund and the Ministry of Culture. Within the framework of the project, various activities were performed including the promotion of the cultural heritage of the thus far overlooked social groups. As a consequence, on 7 April 2015, on the eve of International Roma Day, the Museum organized a discussion about the Genocide of the Roma during the Second World War, known as *the Porrajmos*. The discussion was moderated by two Roma students, Melisa Baranja and Sandi Horvat, the interlocutors they had chosen were Dr Vera Klopčič, Dr Irena Šumi, Monika Sandreli and Jožek Horvat - Muc, the president of the Slovenian Roma Association. During the discussion and on 8 April 2015, the exhibition *The Porrajmos – Genocide of the Roma* prepared by Monika Sandreli was opened.

The Porrajmos is an important part of the tragic story of recent history when in the years from 1939 to 1945, 500 to 600 thousand Roma and Sinti lost their lives in Nazi concentration camps. The topic also deserves to be professionally handled in national historical museums. Within the discussion, the speakers tried to explain the Porrajmos from the viewpoint of history, anthropology, law and literature and touched on modern views of discrimination of the Roma. The discussion has contributed to the understanding of the past and the history of discriminatory practices, which is vital for the prevention of violence against those who are different as well as for the better co-existence in the future.

¹ Dr Urša VALIČ, curator and researcher, National Museum of Contemporary History and Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the Faculty of Arts of the University of Ljubljana.

Bibliografija

ACKOVIĆ Dragoljub, *Djelem, djelem – tradicionalna kultura Roma u Srbiji*, Etnografski muzej, Beograd 2008.

AKKERMAN Agnes, MUDDE Cas, ZASLOVE Andrej, How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters, v: *Comparative Political Studies*, let. 47/2014, št. 9, Sage Publications, str. 1324–1353.

ARZHEIMER Kai, CARTER Elisabeth, Political Opportunity Structures and Right-Wing Extremist Party Success, v: *European Journal of Political Research*, let. 45/2006, št. 3, str. 419–443.

BADURINA Anđelko, *Datja i pritja: primci i izdaci samostana franjevac trećoredaca glagoljaša u Marinščici na otoku Cresu*, knjiga I (1578. – 1618.), Reka 1995.

BARANY Zoltan, *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

BELINIĆ Marko et al., *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb 1981.

BERG Joyce, DICKHAUT John, MCCABE Kevin, Trust, Reciprocity, and Social History, v: *Games and Economic Behavior*, let. 10/1995, št. 1, str. 122–142.

BULAJIĆ Milan, *Ustaški zločini genocida, knjiga II*, Beograd 1988.

BUNJAC Branimir, Mjesta stradanja Roma u Međimurju u Drugom svjetskom ratu, v: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, zv. 43 (2011), str. 373–398.

CAHN Claude, *Roma Rights: Race, Justice and Strategies for Equality*, International Debate Education Association, New York 2002.

COX James C., How to Identify Trust and Reciprocity?, v: *Games and Economic Behavior*, let. 46/2004, št. 2, str. 260–281.

DAPA (Državni arhiv u Pazinu), fond 57: Kvestura Pula, škatla 20 (OI899; 01535/1943; 08094.81; IO.I2971.A; IO423; OI3546).

DESPOT Zvonimir, *Vrijeme zločina: Novi prilozi za povijest koprivničke Podravine 1941. – 1948.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb – Slavonski Brod 2007.

DIRICCHARDI MUZGA Rinaldo, *Tudi bog je umaknil svoj pogled od Ciganov/Romov*, Društvo Romski informacijski center Slovenije Anglunipe,

Ljubljana 2011.

DJURIĆ Rajko, *Povijest Roma: Prije i Poslije Auschwitza*, Prosvjeta Croatia, Zagreb 2007.

DUKOVSKI Darko, S ruba istarskog međuratnog društva: romske obitelji u Istri 1918. – 1938., v: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, zv. 29 (1996), str. 237–248.

GERBER Alan S., GREEN Donald P., *Field Experiments: Design, Analysis, and Interpretation*, W. W. Norton & Company, New York 2012.

GESTRIN Ferdo, *Svet pod Krimom*, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 1993.

GREGORY Ted, Most Tolerant but desensitized? Today's teens present a thorny contradiction, v: *Chicago Tribune*, 13. 11. 2010, dostopno na: http://articles.chicagotribune.com/2010-11-13/news/ct-met-tolerant-teens-bd-20101113_1_millennials-teens-generational-shift [27. 8. 2015].

HDA (Hrvatski državni arhiv), Državno ravnateljstvo za ponovu, škatla 584, 615/1941; fond ZKRZ–ZH, škatla 331 (22002–22012), škatla 337 (22712–22717/1945), škatla 338 (22795–22796/1945), škatla 358 (25622–25625), škatla 364 (26349–26357), škatla 369 (26970–26971), škatla 436 (34432–34344/1945), škatla 473 (37458–37471); SDS RSUP SRH, škatla 26 (Rekonstrukcija ustaškog aparata i pokreta na području kotara Koprivnica), škatla 27 (serija 013.0.16, Izradak o ustaškom pokretu u kotaru Krapina; Ustaški aparat i pokret na kotaru Križevci – elaborat iz 10. 4. 1957, 16), škatla 30 (Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata sa područja kotara Varaždin, Ivanec i Novi Marof); V. župa Zagorje, škatla 10 (15/41; 34/1941; 55/1941; 81/1941).

HEUSS Herbert, FINGS Karola, SPARING Frank, *Od »rasne znanosti« do logora – Romi u Drugom svjetskom ratu*, Ibis grafika, Zagreb 2006.

HOFFMAN Elizabeth et al., Preferences, Property Rights, and Anonymity in Bargaining Games, v: *Games and Economic Behavior*, let. 7/1994, št. 3, str. 346–380.

HOLT Charles A., LAURY Susan K., Risk Aversion and Incentive Effects, v: *American Economic Review*, let. 92/2002, št. 5, Yale University, str. 1644–1655.

HORVAT - MUC Jožek, ACKOVIĆ Dragoljub, DJURIĆ Rajko, *Porajmos*, Romani Union Murska Sobota, 2015.

HORVAT - MUC Jožek, ACKOVIĆ Dragoljub, *Vpliv genocida nad Romi v drugi svetovni vojni na književno ustvarjalnost romskih in neromskih avtorjev*, Zveza Romov Slovenije in Romani Union Murska Sobota, 2015.

HREČKOVSKI Slavica, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod 1982.

HRVATIĆ Neven, Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturalnih odnosa, v: *Migracijske i etničke teme*, 20/4, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 2004, str. 367–385.

HUTCHINGS Vincent L., Change or More of the Same? Evaluating Racial Attitudes in the Obama Era, v: *Public Opinion Quarterly*, let. 73/2009, št. 5, Oxford Journals, str. 917–942.

Intervju s Stankom Danielom, Budimpešta, julij 2010.

Intervju z neimenovanim hrvaškim državnim uradnikom, Zagreb, januar 2012.

Intervju z Željkom Balogom, Sitnice, september 2011, in Pribislavec, oktober 2011.

IVANEC Staša, Odnos Romov do zgodovine, v: *Trojarjev zbornik*, ur. TRŠKAN Danijela, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani: *Historia* 19, Ljubljana 2011, str. 453–482.

JELIĆ-BUTIĆ Fikreta, *Ustaše i NDH*, Školska knjiga, Zagreb 1978.

KLEMENČIČ Janez, MILAVEC Ciril, ŽAKELJ Filip, *Revolucija pod Krimom*, Buenos Aires 1973.

KLOPČIČ Vera, Podobe Romov v izsledkih raziskovanj o romskem genocidu, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst III*, ur. LEŠNIK Nuša, TOŠ Marjan, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2014, str. 97–104.

KLOPČIČ Vera, *Položaj Romov v Sloveniji: Romi in Gadže*, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 2007.

KLOPČIČ Vera, Začetki mednarodnega preučevanja genocida nad Romi 1938–1945, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, ur. LEŠNIK Nuša, TOŠ Marjan, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2013, str. 61–70.

Komisar Sveta Evrope za človekove pravice, *Follow up Report*, Strasbourg 2006.

Krajevni leksikon Dravske banovine: Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine, Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, Ljubljana 1937.

KRAMŽAR Barbara, Je bil Helmut Schmidt nacist?, v: *Delo*, 5. 12. 2014, str. 28.

KUZMIČ Franc, Holokavst in prekmurski Romi, v: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst II*, ur. LEŠNIK Nuša, TOŠ Marjan, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2013, str. 74–77.

LENGEL-KRIZMAN Narcisa, *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, Zagreb – Jasenovac 2003.

LUKIĆ Dragoje, *Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Muzej žrtava genocida, Beograd 2000.

MATRAS Yaron, Romani Migrations in the Post-communist Era: Their Historical and Political Significance, v: *Cambridge Review of International Affairs*, let. 13/2000, št. 2, Centre of International Studies, University of Cambridge, str. 32–50.

Millennials: A Portrait of Generation Next, Pew Research Center, Washington DC 2010.

MILOŠEVIĆ Slobodan D., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Beograd 1981.

MUDEDE Cas, Racist Extremism in Central and Eastern Europe, v: *East European Politics and Societies*, let. 19/2005, št. 2, Sage Publications, str. 161–184.

NIKOLIĆ Joka, Uhvaćen sam kao Ciganin, v: *Poruke-glasilo Spomen-područja Jasenovac*, 1. 3. 1976, št. 1 (10), let. VII, str. 4.

PAPKE Leslie E., WOOLDRIDGE Jeffrey, Econometric Methods for Fractional Response Variables with an Application to 401(k) Plan Participation Rates, v: *Journal of Applied Econometrics*, let. 11/1996, št. 6, str. 619–632.

PERIĆ Tatjana, Insufficient: Governmental Programmes for Roma in Slovenia, v: *Roma Rights: Quarterly Journal of the European Roma Rights Centre*, št. 2–3/2001, str. 40–45.

PETRIĆ Hrvoje, O marginalnim skupinama u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom pograničnom gradu: primjer Koprivnice, v: *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, ur. POPIĆ Tomislav, Društvo studenata povijesti »Ivan Lučić-Lucius«: Biblioteka Dies Historiae (Knjiga 1), Zagreb 2004, str. 55–73.

PETTIGREW Thomas, Reactions Toward the New Minorities of Western Europe, v: *Annual Review of Sociology*, let. 24/1998, str. 77–103.

PODBERSIČ Renato, *Žrtve revolucije med Romi na Slovenskem (povzetek)*, rokopis, arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2014.

Pogovori z Romi v naselju Sitnice, september 2011.

Pogovori z zaposlenimi v centru Romani CRISS, Bukarešta, julij 2013.

Pogovori z zaposlenimi v Zvezi Romov Slovenije, Murska Sobota, junij

2011.

Poročila ameriškega zunanjega ministrstva o človekovih pravicah, dostopna na: <http://www.state.gov> [1. 8. 2011].

Poročilo francoske tiskovne agencije AFP z dne 2. avgusta 2014.

Poročilo srbske tiskovne agencije Beta, Beograd, z dne 2. avgusta 2014.

Profession: Prisoner. Roma Detention in Bulgaria, European Roma Rights Centre (ERRC), Budimpešta 1997.

R*omi na Slovenskem*, ur. NOVAK LUKANOVIČ Sonja, KLOPČIČ Vera, Inštitut za narodnostna vprašanja: Razprave in gradivo – Treatises and Documents 25, Ljubljana 1991.

SSCHECHTER Laura A., Traditional Trust Measurement and the Risk Confound: An Experiment in Rural Paraguay, v: *Journal of Economic Behavior and Organization*, let. 62/2007, št. 2, str. 272–292.

SCICLUNA Henry, Anti-Romani Speech in Europe's Public Space: The Mechanism of Hate Speech, v: *Roma Rights: Quarterly Journal of the European Roma Rights Centre*, št. 3/2007, str. 47–55.

SELIGSON Hannah, Give Millennials a Break!, v: *The Daily Beast*, 13. 5. 2012, dostopno na: <http://www.thedailybeast.com/articles/2012/05/13/give-millennials-a-break.html> [27. 8. 2015].

SEMIČ Stane - Daki, *Najboljši so padli 1*, Ljubljana 1971.

STARIHA Gorazd, »Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo«, v: *Zgodovina za vse*, l. XIV, št. 1, Zgodovinsko društvo Celje, 2007.

STEIGER Kay, The United States is Getting More Tolerant Of Everyone (Except Racists), v: *Think Progress*, 16. 5. 2015, dostopno na <http://thinkprogress.org/election/2015/03/16/3634085/united-states-getting-tolerant-everyone-except-racists/> [27. 8. 2015].

Stigmata, Segregacija romskih otrok na področju izobraževanja v državah Srednje in Vzhodne Evrope, European Roma Rights Centre (ERRC), Budimpešta 2006.

ŠŠAŠA Milan, *Kotar Virovitica u narodnooslobodilačkoj borbi*, Virovitica 1989.

ŠIFTAR Vanek, *Cigani: minulost v sedanjosti*, Pomurska založba, Murska Sobota 1970.

ŠTEFANČIČ Marcel, jr., Porrajmos. Kako je Evropa izdala Rome, v: *Mladina*, 26. 11. 2006, št. 47.

ŠTEKOVIĆ Luka, *Romi u virovitičkom kraju*, Beograd 1998.

ŠTRUKELJ Pavla, *Romi na Slovenskem*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980.

TAHIROVIĆ-SIJERČIĆ Hedina, Pitanje rodnog identiteta u poeziji autorice Bronislave Wajs Papusze, v: *Zbornik Svjetski dan romskog jezika, 03.-05. studenog 2009. godine*, ur. KAJTAZI Veljko, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sara«, Zagreb 2010, str. 32–41.

TOMŠIČ France, *Nemško-slovenski slovar*, 4. izdaja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980.

TOŠ Marjan, Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst, v: *Romi v gibanju*, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2013, str. 38–47.

TWENGE Jean M., CARTER Nathan T., CAMPBELL W. Keith, Time Period, Generational, and Age Differences in Tolerance for Controversial Beliefs and Lifestyles in the United States, 1972-2012, v: *Social Forces*, let. 94/2015, št. 1, Oxford Journals, str. 379–399.

TYRNAUER Gabrielle, Svladavanje prošlosti: Nijemci i Cigani, v: *Romi: interdisciplinarni prikaz*, ur. TONG Diane, Ibis grafika, Zagreb 2004, str. 91–104.

VOJAK Danijel, Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske, v: *Migracijske i etničke teme*, 20/4, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 2004, str. 447–476.

VOJAK Danijel, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941.*, Romsko nacionalno vijeće – Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sara«, Zagreb 2013.

Vzgoja in izobraževanje romskih otrok v predšolskem in osnovnošolskem obdobju, ur. LEVIČNIK Irena, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1990.

ZICK Andreas, KUEPPER Beate, HOEVERMANN Andreas, *Intolerance, Prejudice, and Discrimination: A European Report*, Forum Berlin, Friedrich-Ebert-Stiftung, Berlin 2011.

SPLETNI VIRI

<http://fullcomment.nationalpost.com/2012/09/25/bernie-m-farber-et-al-hating-the-jew-hating-the-gypsy/> [1. 6. 2015].

http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/GPR/EN/Recommendation_N13/default_en.asp [1. 6. 2015].

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2015-0095+0+DOC+XML+V0//SL> [30. 9. 2015].

<http://www.forum.tm/> [3. 12. 2014].

<http://www.genocid.info/> [19. 12. 2014].

<http://www.haaretz.com/weekend/week-s-end/the-roma-holocaust-memorial-that-wasn-t-built-in-a-day-1.464974> [1. 6. 2015].

<http://www.jusp-jasenovac.hr> [30. 6. 2015].

http://www.mzz.gov.si/nc/si/medijsko_sredisce/novica/article/141/33865/ [19. 12. 2014].

<http://www.west-info.eu/roma-and-sinti-clash-with-spanish-dictionary/> [1. 6. 2015].

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNÉ
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

Brezplačni izvod / Free copy

ISBN 978-961-93361-6-8

9 789619 336168